

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
КРИВОРІЗЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
Психолого-педагогічний факультет
Кафедра практичної психології

ОСОБЛИВОСТІ ПРОВЕДЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНОЇ ЕКСПЕРТИЗИ В
ПРАКТИЦІ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИХ СЛУЖБ

Кваліфікаційна робота студентки групи
ЗППм-24-1

ступінь вищої освіти: магістр
спеціальності 053 Психологія

Шульгун Оксани Іванівни

Керівник: кандидат психологічних наук, доцент
кафедри практичної психології

Шестопалова О.П.

Кривий Ріг 2025

ЗАПЕВНЕННЯ

Я, **Шульгун Оксана Іванівна**, розумію і підтримую політику Криворізького державного педагогічного університету з академічної доброчесності. Запевняю, що ця кваліфікаційна робота виконана самостійно, не містить академічного плагіату, фабрикації, фальсифікації. Я не надавав(ла) і не одержував(ла) недозволену допомогу під час підготовки цієї роботи. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають покликання на відповідне джерело.

Із чинним Положенням про запобігання та виявлення академічного плагіату в роботах здобувачів вищої освіти Криворізького державного педагогічного університету ознайомлений(а). Чітко усвідомлюю, що в разі виявлення у кваліфікаційній роботі порушення академічної доброчесності робота не допускається до захисту або оцінюється незадовільно.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	5
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ЕКСПЕРТНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ В ПРАКТИЦІ ФУНКЦІОНУВАННЯ ПСИХОЛОГІЧНИХ СЛУЖБ.....	9
1.1 Психологічна експертиза як напрямок фахової діяльності практичного психолога: поняття, види та особливості організації	9
1.2 Психологічна служба в структурі національної системи соціально-психологічної підтримки населення.....	13
1.3 Дитячо-батьківські стосунки як об'єкт психологічної експертизи.....	18
Висновки до розділу 1.....	22
РОЗДІЛ 2. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ЯКОСТІ ВИКОНАННЯ БАТЬКІВСЬКИХ ОBOB'ЯЗКІВ МЕТОДОМ ПСИХОЛОГІЧНОЇ ЕКСПЕРТИЗИ.....	25
2.1.Організація дослідження та обґрунтування методів.....	21
2.2. Експертне дослідження родин з неналежним виконання своїх обов'язків	30
2.2.1.Експертне дослідження родини (P1) з неналежним виконання своїх обов'язків	30
2.2.2.Експертне дослідження кризової родини (P2), яка знаходиться у стані розлучення.....	40
2.2.3.Експертне дослідження родини з внутрішньою (прихованою) формою неблагополуччя (P3).....	53
Висновки до розділу 2.....	63
РОЗДІЛ 3. ПРОСВІТНИЦЬКА РОБОТА З БАТЬКАМИ ЯК ПЕРЕДУМОВА КОРЕКЦІЇ ДИТЯЧО-БАТЬКІВСЬКИХ СТОСУНКІВ.....	65

3.1. Теоретико-методологічне обґрунтування необхідності організації просвітницької роботи з батьками дітей, які неналежно виконують свої обов'язки.....	65
3.2.План просвітницької роботи з елементами консультування.....	67
Висновки до розділу 3.....	71
ВИСНОВКИ.....	73
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ.....	76

ВСТУП

Кардинальні трансформації сучасного суспільства, спричиняють низку проблем і питань, ефективне вирішення яких неможливе без адекватної психологічної оцінки, що, у свою чергу, ставить спеціалізовані завдання перед теорією та практикою психологічної експертизи (ПЕ). Тема експертної діяльності психолога в останні роки отримала нове значення у зв'язку з поширенням та затребуваністю практичної психології у різних галузях суспільного життя. Постає необхідність комплексного дослідження людини у всіх її психологічних іпостасях та соціально-рольовому функціонуванні, вивчення процесуально-результативних аспектів різноманіття видів діяльності та стосунків, визначення адекватності розвитку та саморозвитку особистості на різних етапах онтогенезу. В сучасних умовах, вирішення проблем життєдіяльності людини передбачає застосування різних методів, одним з яких являється психологічна експертиза, яка здійснюється фахівцями соціально – психологічних служб.

Особливо значущою експертна діяльність виявляється при вирішенні різноманітних соціально-психологічних проблем, зокрема дитячо-батьківських стосунків у неблагополучних родинах. Необхідність її проведення обумовлюється кризою інституту сім'ї і збільшенням чисельності родин з неналежним типом існування. Застосування експертної оцінки у дослідженні дитячо-батьківські стосунків в таких сім'ях реалізує функції комплексного аналізу і надання подальшої соціально-психологічної підтримки всім учасникам взаємодії.

Психологічна експертиза є відносно новим видом діяльності і соціальної практики і поки що недостатньо висвітлена у вітчизняній науці. Розробці науково-методологічних і практичних засад експертної діяльності в національній системі соціально-психологічних служб присвячені роботи В. Бенери [5], М. Костицького [18], В. Панок [34], І. Черезової [46], Ю. Швалба [47], А. Яблонського [50] та ін.. Суттєвий внесок в організацію і впровадження принципів проведення психологічної експертизи в різних

галузях зробили дослідження М. Мушкевич [25], В. Назаревич [26], М. Луцького [19], Р. Хавули [44], М. Чепи [45] та ін, в яких представлено моделі, стратегії та технології експертного аналізу. Сутнісні ознаки батьківсько-дитячих відносин та особливості їх реалізації у благополучних і неблагополучних сім'ях висвітлено в роботах А. Адлера [51], Д. Боулбі, Д. Баумрінда [53], Р. Ларцелере [53], П. Кована, О. Азаркіної [7], А. Андрейко [2], В. Безлюдної [4], О. Булгакової [7], Л. Маслак [20-21], М. Мацуляк, Т. Яблонської [50] та ін.

Однак, недостатність теоретичних напрацювань, ускладнення усіх сфер людського життя, необхідність психологічного забезпечення соціальних процесів обумовлюють актуальність дослідження проблеми «Особливості проведення психологічної експертизи в практиці соціально-психологічних служб», зокрема при вирішенні проблем у стосунках в неблагополучних родинах.

Мета кваліфікаційної роботи – виявити особливості проведення та опрацювати (здійснити) на практиці психологічну експертизу в межах діяльності соціально-психологічних служб при вирішенні завдань оптимізації стосунків в сімейному середовищі.

Завдання дослідження:

1. Здійснити аналіз психологічної експертизи як феномену системи теоретико-емпіричного знання в діяльності соціально-психологічних служб.
2. Визначити особливості проведення психологічної експертизи дитячо-батьківських стосунків в неблагополучних родинах.
3. На емпіричному рівні виявити особливості організації, технології та діагностичний інструментарій проведення психологічної експертизи при дослідженні проблем дитячо-батьківських відносин в неблагополучних родинах, провести експертне оцінювання проблемних сімей.
4. Опрацювати дані діагностичного обстеження статистичними та інтерпретаційними методами і представити експертні висновки.

5. За результатами емпіричного дослідження визначити можливості організації просвітницької роботи з батьками дітей, які неналежно виконують свої обов'язки.

Об'єкт дослідження – психологічна експертиза як інструмент аналізу соціально-психологічних явищ.

Предмет дослідження – особливості організації та проведення психологічної експертизи в діяльності соціально-психологічних служб (на прикладі експертизи дитячо-батьківських стосунків в неблагополучних родинах).

Досягнення мети кваліфікаційної роботи передбачає використання системи науково-практичних методів:

– *теоретичних*: аналіз, порівняння, дедукція, індукція, узагальнення даних, щодо проведення психологічної експертизи при вирішенні соціально-психологічних завдань;

– *емпіричних*:

- моніторинг документів освітнього закладу;
- спостереження з фіксацією у протоколі;
- бесіда з батьками та дитиною;
- тестування: «Тест-опитувальник батьківського ставлення (А. Варга, В. Столін); методика «Типовий сімейний стан» (Е. Ейдемільер, В. Юстицкис); опитувальник «Конструктивно-деструктивна сім'я» (КДС) (Е. Ейдемільер, В. Юстицкис); методика «Характер взаємодії подружжя в конфліктних ситуаціях» (Ю. Альошина, Л. Гозман).

Для оцінки сімейної ситуації дитиною використано:

1. Проективний тест «Малюнок родини».
2. Візуально-вербальна напівпроективна методика Рене Жиля (Le Test-Film).
3. Підлітковий варіант 16-факторного опитувальника Кеттела.

– *математичних*: статистичні методи обрахування результатів.

Практична значимість результатів дослідження полягає в можливостях вирішення конкретних завдань в різних сферах життя, надаючи об'єктивні, науково обґрунтовані дані про психічні процеси, стани та якості особистості; спроможності розв'язувати практичні задачі психологічного супроводу соціальних процесів, зокрема оптимізації дитячо-батьківських стосунків в неблагополучних родинах; вдосконаленні процесу і технологій проведення психологічної експертизи в діяльності психологічних служб. Результати кваліфікаційної роботи можуть бути використані при підготовці практичних психологів з метою засвоєння основ організації експертної діяльності, як однієї з умов професійної компетентності фахівців психологічного профілю.

Організація і база дослідження. Дослідження проводилось на базі освітніх закладів міста Кривий Ріг. Загальна вибірка - 3 родини з неналежним виконанням батьківських обов'язків.

Структура роботи. Кваліфікаційна робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків до кожного розділу, загальних висновків, списку використаної літератури, що містить 54 найменування. Робота містить 6 таблиць, 3 рисунки. Загальний обсяг роботи становить 84 стор.

РОЗДІЛ І ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ЕКСПЕРТНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ В ПРАКТИЦІ ФУНКЦІОНУВАННЯ ПСИХОЛОГІЧНИХ СЛУЖБ

1. 1 Психологічна експертиза як напрямок фахової діяльності практичного психолога: поняття, види та особливості організації

Психологічна експертиза виступає відносно новим феноменом в діяльності практичних психологів, який ґрунтується на потребі дослідження людини у всіх її психологічних іпостасях та соціально-рольовому функціонуванні, вивчення процесуально-результативних аспектів всього різноманіття видів та форм активності. Виникнувши на стику юриспруденції та психіатрії, психологічна експертиза нині вийшла далеко за межі судової медицини, значно розширивши свою об'єктно-предметну спрямованість, форми проведення та видову різноманітність. Ідея експертизи як особливо способу пізнання, що проводиться фахівцями для отримання науково обґрунтованих висновків, має давню історію і пов'язана з історичними процесами і становленням різних наук: права, соціології, психології. Так, наприклад, ще у Стародавній Греції та Римі вже існували зачатки експертної діяльності, коли до вирішення складних питань залучалася спеціальна рада (наприклад, лікарі для оцінки стану здоров'я або остракісти для вирішення суперечливих питань). З розвитком природничих наук експертиза стала більш науково обґрунтованою, а сама процедура стала охоплювати більш широкий клас проблем.

Становлення психології як самостійної науки створили передумови для зміщення акцентів експертизи в психологічний простір і необхідності впровадження спеціальних методів і процедур обстеження. В даному контексті психологічна експертиза пов'язана із розвитком психодіагностики і експериментальної психології і ґрунтується на роботах О. Вольпе, Г. Гросса, Ф. Гальтона та ін.. Великого значення у розвитку ПЕ мали напрацювання В.

Вундта, З. Фрейда, А. Адлера, К. Юнга та ін., які лягли в основу розробки методів аналізу психічного стану і оцінки психічного здоров'я людини.

На сьогоднішній момент психологічна експертиза («expertus» - дія, спрямована на виявлення неочевидних моментів) є необхідною складовою теоретичного і практичного знання; розглядається як окремий науковий напрямок (експертологія), вид діяльності, процедура обстеження, експертний висновок тощо, завдяки чому поглиблюється розуміння психологічних (непатологічних) проблем особистості і вдосконалюються способи їх вирішення. Як вид наукового знання ПЕ базується на загальній і спеціальній методології, включає принципи концепції, теорії, підходи і практичні методи, які реалізують можливість вимірювання та аналізу психічних явищ та їх об'єктивної оцінки. На відміну від інших видів експертиз, психологічна експертиза концентрується навколо явищ соціально- психологічної дійсності, передбачає уявлення про їх нормативний перебіг і ґрунтується на попередніх здобутках науки [30; 38; 44; 45].

На думку В. Федько, психологічна експертиза – «це комплексне психологічне дослідження різноманітних соціально-психологічних феноменів, що здійснюється фахівцями-психологами у певній галузі із представленням відповідного заключення (експертної оцінки)» [43, с. 125]. Вона спрямована на виявлення індивідуально-психологічних характеристик, емоційних станів та інших аспектів психічної діяльності, які можуть впливати на поведінку людини у певних ситуаціях і застосовується у різних сферах: кримінальній, цивільній, сімейній, трудовій тощо [32]. І. Яблонський підкреслює, що – це «..особлива діяльність, яка проводиться з метою отримання науково обґрунтованих висновків про особливості перебігу і функціонування психіки людини в конкретних умовах та обставинах життя. Її предметом є сукупність аксіологічних, афективних, когнітивних та конативних компонентів особистості, оцінка яких відповідає принципам і методології психологічної науки і має значення для отримання об'єктивної інформації для зацікавлених осіб» [50, с. 29]. Вона постає у зв'язку із

виникненням конкретних питань, поставлених перед фахівцями психологічного профілю і потребує спеціальних знань для їх вирішення.

Серед основних завдань психологічної експертизи дослідники виділяють [45; 46]: оцінку індивідуально-психологічних особливостей, визначення рис характеру, провідних якостей, мотивів поведінки, регуляторних умінь, здатності усвідомлювати свої дії та вчинки; аналіз емоційних станів, афективних реакцій, які могли вплинути на поведінку людини; дослідження матеріалів, фактів, інформації, які мають значення для оформлення експертного висновку; необхідність отримання об'єктивного, неупередженого рішення; потреба у вирішенні проблем, що знаходяться на стику різних наукових галузей.

Ю. Швалб зазначає, що в системі психологічної теорії і практики ПЕ виконує ряд глобальних функцій [47, с. 25]: дослідницьку (комплексне вивчення об'єкту); оціночну (аналіз та оцінка предмету обстеження); прогностичну (перспективи особистісного розвитку); управлінську (вплив і координація явищ).

Н. Буняк наголошує, що ПЕ - це один з найскладніших напрямів діяльності практичного психолога, що потребує від нього спеціальних знань і відповідної компетентності [8]. Вона висуває підвищені вимоги до його професійних, особистісних та моральних якостей, рівня фахової обізнаності та здійснюється з урахуванням наступних принципів: індивідуального підходу, синергії, об'єктивності, незалежності, етичності, комплексності, планомірності дослідження та достовірності результатів. Як професійна функція експертиза спрямована на отримання від суб'єкта інформації про об'єкт що вивчається, яка потім узагальнюється, аналізується та оцінюється психологом.

І. Черезова вважає, що психологічна експертиза використовується для оцінки психологічних особливостей, які мають значення для вирішення різноманітних завдань: індивідуально-особистісних, групових, професійних, сімейних, правових, соціальних тощо з винесенням певного судження

(висновку) [46, с. 8]. Доволі часто ПЕ зводять до психодіагностики, і хоча експертна процедура передбачає застосування діагностичних інструментів, проте вона орієнтована не на аналіз особистості загалом, а на виявлення конкретних особливостей її розвитку в розгорнутій системі зв'язків; стану середовища і діяльності (наприклад експертиза професійної діяльності, сімейних стосунків) та ін.. Психологічна експертиза не обмежується даними діагностики і передбачає використання та аналіз різної інформації (вивчення документів, громадської думки), яка визначає повноту та об'єктивність експертного дослідження та відповідно висновку; отримання та вивчення експертом усієї сукупності фактичних даних (матеріалів).

Проведення психологічної експертизи є складним і особливим видом дослідження, структура якого включає декілька, взаємопов'язаних компонентів: суб'єкта звернень (замовник - клієнт, адміністрація, ініціативна група); предмет запиту (стосовно чого проводиться експертиза); експертна діяльність із використанням загальних і спеціальних психологічних методів; експертне рішення (висновок) для розв'язання конкретних задач, що ініційовані замовником [6; 11; 26; 44].

На думку В. Костицького, І. Черезової, Л. Ребухи та ін. система організації та проведення експертного оцінювання включає наступні етапи [18; 38; 46]: 1) отримання запиту на психологічну експертизу, ініційованого у документальній формі зацікавленими особами чи організаціями; 2) визначення об'єкту експертизи; 3) формулювання мети експертного обстеження; 4) визначення експертів або формування експертної групи; 5) проведення експертного дослідження; 6) аналіз одержаної експертної інформації; 7) формулювання висновків та експертних оцінок, отриманих в ході дослідження.

Важливо зазначити, що психологічна експертиза здійснюється на основі порівняльної оцінки специфіки об'єкта з теоретичним еталоном, або практичними зразками. В її основу покладено контент-аналітичний підхід та методологію компаративного вивчення у відповідності до психологічних,

професійних, вікових, гендерних, соціальних та інших стандартів. У зв'язку з цим, Ю Швалб та ін.. виділяють кваліфікуючу і нормоконтролюючу моделі проведення ПЕ [47]. Кваліфікуюча (інтерпретуюча) експертиза передбачає ідентифікацію об'єкта, його інтерпретацію в актуальному психологічному контексті та, за необхідності, гіпотетичне визначення наслідків та перспектив функціонування в майбутньому (наприклад експертиза освітнього середовища), тоді як нормоконтролююча заснована на наявності у експерта вихідної системи еталонних зразків, на підставі яких робиться висновок (наприклад, експертиза при акредитації організації, змісту та кадрового забезпечення відповідно до нормативних актів).

В останні роки стає поширеною диференційована типізація психологічної експертизи, заснована на різних критеріях (склад експертів-психологів, частота і комплексність проведення тощо), відповідно до яких виділяють наступні її види: індивідуальну, групову, комплексну, періодичну тощо [6; 8; 12]. За змістом напрямку діяльності виділяють: правову (судово – психологічну); медико-психологічну (виявлення особливостей фізичного або психічного розвитку); психолого-педагогічну (освітню); соціально-психологічну (виявлення осіб із девіантними схильностями); професійну та ін.. експертизи, які хоча і здійснюються на стику кількох предметних областей, проте підкреслюють провідну роль саме психологічної оцінки [32; 43; 46].

Психологічна експертиза є цілісне, складно організоване явище, що характеризується різноманітністю форм, видів, функцій в діяльності психолога-практика, діапазон яких постійно розширюється. Основними умовами якості реалізації процедури психологічної експертизи виступають високий рівень професіоналізму та етична спрямованість фахівця, виступаючого у позиції експерта.

1.2 Психологічна служба в структурі національної системи соціально-психологічної підтримки населення

Соціальні, економічні та політичні трансформації суспільства призвели до появи різноманітних психологічних проблем, погіршення ментального здоров'я і труднощів особистісного розвитку. В таких умовах гострою постала задача зміщення соціальних пріоритетів в бік гуманізації існування людини та її психологічної підтримки. В суспільстві назрів запит на створення особливого державного органу – психологічної служби (ПС), що спеціалізувалась на вирішенні психологічних проблем людини в різних сферах життєдіяльності та психологічного забезпечення суспільних процесів. В Україні створення психологічної служби стало можливим після отримання незалежності країни у зв'язку із необхідністю розвитку прикладної психології і вирішення практичних питань. Передумовами її становлення виступили не лише суспільні процеси та запити, а і попередні досягнення психологічної науки. Великого значення у становленні і розвитку цього органу мали роботи вітчизняних науковців Г. Костюка, С. Максименка, В. Роменця, Г. Балла, Ю. Машбиця, В. Моляко, О. Киричука, Т. Титаренко, Н. Чепелевої, Т. Яценко та ін., які заклали теоретико-методологічні і практичні засади діяльності цієї служби.

Ініціатива створення та розробки концепції психологічної служби в Україні належить колективу вчених Інституту психології імені Г. С. Костюка АПН України, під керівництвом професора В. Г. Панок, які у 1991 р. сприяли створенню Центру психологічної служби в системі народної освіти [39]. У 1993 році була розроблена «Концепція державної системи психологічної служби», яка визначила мету, завдання, структуру та напрямки діяльності цієї інституції, окреслила вимоги, права та обов'язки спеціалістів [5]. З тих пір, психологічна служба України - це офіційна державна структура в системі забезпечення охорони здоров'я і підтримки повноцінного і гармонійного розвитку людини у всіх сферах життєдіяльності, що має законодавче оформлення, визначений юридичний статус, зміст і завдання діяльності, функції і повноваження працівників тощо. Її діяльність регулюється

законами, положеннями, нормативно – правовими актами, зокрема «Положенням про психологічну службу у системі освіти України» (№ 922/4215 від 30. 12. 1999); «Про систему охорони психічного здоров'я» (№ 12030 від 6.10. 2012); Законом України «Про освіту» (№ 1060-ХІІ від 23.05.1991); Етичним кодексом практичного психолога; Декларацією прав людини; Конвенцією про права дитини тощо [27]. Основною метою діяльності психологічної служби виступає психологічне забезпечення повноцінного розвитку особистості у різних сферах життя, підвищення ефективності діяльності, захист психічного здоров'я і соціального благополуччя, стимуляція творчого потенціалу і гуманізація соціальної взаємодії [28; 30; 34]. Серед основних завдань діяльності ПС виступає [29; 36; 39]: сприяння загальному психічному розвитку людини, самоактуалізації і самореалізації особистості, розкриттю її потенціалу; допомога у вирішенні життєвих труднощів і особистісних проблем; профілактика особистісних деструкцій, поведінкових девіацій та аномалій психо – соціального розвитку; формування високого рівня психологічної культури особистості тощо.

Як цілісна і складно організована система вона функціонує на декількох рівнях: організаційному (НПА), науково-методологічному і прикладному [5; 15; 36].

Діяльність ПС охоплює різні напрями роботи і забезпечується кваліфікованими спеціалістами – психологами, які виконують різноманітні функції [5; 15; 28]: дорадчі (надання консультативної допомоги суб'єктам запиту, адміністрації закладу, окремим особам або цілим групам, органам місцевого і державного управління, участь в розробці заходів підтримки здоров'я і реалізації соціальної політики); діагностичні (вивчення психічного розвитку відповідно віковим нормам, виявлення труднощів особистісного зростання); експертні (участь у експертних комісіях для оцінки психічного стану, особливих потреб, професійної придатності, робота в атестаційних групах тощо); профілактичні (запобігання виникненню психологічних проблем, оптимізація станів, превентивні заходи, наприклад профілактика

булінгу); едукативні (інформування про психічне здоров'я (лекції, вебінари, медіа-проекти), підвищення рівня обізнаності і психологічної культури); корекційну (корекція особливостей розвитку, індивідуальних якостей, що не відповідають загальноприйнятій психологічній нормі); реабілітаційні (робота з постраждалими внаслідок війни, агресії, сімейного насилля тощо).

Одним із напрямків роботи фахівців психологічної служби є експертна діяльність, яка стосується різних об'єктів дослідження, зокрема сім'ї з проблемними дітьми. Як зазначає М. Мушкевич, експертиза такої сім'ї спрямована на її комплексне вивчення з метою прийняття відповідних рішень [25]. В своїх роботах дослідник дає визначення «проблемна дитина», як така, що «...характеризується негативними рисами (неслухняність, агресивність, імпульсивність тощо), що відповідно створює певні незручності для функціонування дорослих» [25, с. 25]. Запропонована автором експертна модель дослідження сім'ї із проблемними дітьми базується на «суб'єкт-суб'єктній» парадигмі і включає: діагностику сім'ї (структуру, тип взаємостосунків і взаєможивлення в родині, уявлення про сімейні ролі та якість їх виконання, наявність внутрішніх проблем, цикл життєдіяльності, дозволя тощо); діагностику психологічних особливостей членів родини (цінності, характер, установки, систему інтересів, рівень стресостійкості тощо); діагностику сімейного клімату, як відображення домінуючих емоцій у сімейних стосунках; аналіз регуляторів в родині (правила, обов'язки, норми, традиції, правила), що забезпечують стабільні основи життєдіяльності сім'ї. Її емпірична реалізація передбачає активну позицію піддослідного, що розкривається у його бажанні долучитися до спільної роботи для усунення труднощів гармонійного співіснування в родині і всебічний розвиток дитини в ній.

В дисертаційному дослідженні М. Міхеєвої вивчаються психолого-педагогічні чинники формування готовності майбутніх судових експертів до роботи з проблемою домашнього насильства. Авторкою зазначається, що експертна діяльність, що здійснюється у даному напрямку включає

мотиваційно – ціннісну, когнітивну та емоційно – регулятивну готовність фахівця. Зміст експертизи домашнього насильства включає психологічний аналіз причин та особливості ситуації насильства, ступінь її деструктивного впливу на психіку та поведінку постраждалого, суб'єктивне ставлення до себе і особи що вчиняє насильство [23].

Ж. Удовенко підкреслює, що експертна діяльність здійснюється для вирішення широкого кола задач, зокрема для виявлення психічного захворювання або психічного стану людини, особливостей психічного розвитку та умов проживання, характеристик міжособистісних стосунків, що мають значення в досудовому розслідуванні. Експертна діяльність, що застосовується в юриспруденції, психіатрії та психології повинна ґрунтуватись на морально - етичних принципах і збереженні таємниці особистого життя [41]. Т. Войтович також зазначає що розвиток ювенальної юстиції, що є особливо актуальним в умовах сьогодення, передбачає психологічну експертизу, яка дозволяє отримати інформацію про індивідуально – психологічні особливості неповнолітніх правопорушників, рівень сформованості сфери просоціальної спрямованості і когнітивних функцій, механізмів саморегуляцій тощо. Залучення психолога, як медіатора у вирішення правового конфлікту забезпечить успішну інтеграцію у суспільство та адаптацію до його норм [9].

Експертна діяльність практичного психолога здійснюється із використанням розгорнутого арсеналу загальних і спеціальних методів [3; 10; 11; 19]. До загальних методів експертування належать психологічна діагностика, прогнозування, моделювання, проектування, методи впливу; система емпіричних методів (спостереження, експеримент, тестування, вивчення документів, метод експертних оцінок, аналіз продуктів діяльності, тощо). Використання широкого діапазону методів експертизи обумовлюється завданнями комплексного дослідження і об'єктивності отриманих висновків.

Таким чином, психологічна служба - це організована система професійної допомоги, спрямована на забезпечення психологічного

благополуччя людей, подолання кризових станів, розвиток особистості та соціальної адаптації. Одним із основних напрямків діяльності психологічних служб є експертна діяльність, як спеціалізований вид професійної роботи, що полягає в наданні науково обґрунтованих висновків і рекомендацій щодо певних об'єктів, процесів чи ситуацій. Вона ґрунтується на високому рівні компетентності, знань та досвіду експертів і спрямована на комплексну соціально-психологічну підтримку населення.

1. 3 Дитячо-батьківські стосунки як об'єкт психологічної експертизи

На сьогоднішній момент психологічна експертиза застосовується в різних сферах життя при вирішенні проблем, що потребують психологічної оцінки. Ускладнення форм взаємодії, криза інституту сім'ї, зростання кількості конфліктів в родині, неналежне виконання батьками своїх обов'язків обумовлюють необхідність експертного втручання і у сферу дитячо-батьківських стосунків.

Відповідно до сучасних уявлень про закономірності онтогенезу, психічний розвиток визначається особливостями взаємодії в безпосередньому сімейному оточенні [2; 4; 48]. Сім'я виступає головним фактором розвитку психіки дитини, обумовлюючи появу новоутворень в когнітивній та особистісній сфері, забезпечує процеси соціалізації та адаптації у суспільстві. Родинне коло задовольняє потреби у соціальному визнанні, прийнятті та повазі, емоційній підтримці та захисту дитини. Саме завдяки сім'ї дитина отримує свій перший досвід емоційної і соціальної взаємодії з іншими; формується почуття власної гідності, самосвідомість, розвивається здатність розуміти себе та інших. В контексті психічного розвитку дитини роль сім'ї є незамінною і проявляється у розвивальній, виховній, навчальній, афективній та інших глобальних функціях [13; 14; 42].

Кожна сім'я – це особливе та унікальне явище, яке вирізняється особливо значущими для кожного члена емоційними зв'язками і своєрідним типом дитячо-батьківських стосунків, які ґрунтуються на типах прив'язаності [52]. На думку О. Булгакової, Т. Азаркіної дитячо-батьківські стосунки – це система індивідуально – значущих зв'язків, стереотипів, установок, реакцій, що визначають емоційне ставлення до дитини [7, с. 101]. Т. Яблонська додає, що дитячо-батьківські стосунки виступають багатовимірним феноменом, що реалізується у просторі спілкування, який включає усвідомлену батьківську позицію, цілісну систему поведінкових стереотипів і різноманітних почуттів до дитини, які забезпечують розуміння її характеру та вчинків [49, с. 590]. Дослідники вважають, що відносини в родині між батьками та дітьми відображають сімейний уклад, прийняті норми, домінуючу атмосферу, традиції та тип міжособистісної взаємодії [2; 13].

Дитячо-батьківські стосунки, як соціально-психологічне явище характеризується складною структурою, в якій виділяються наступні компоненти: рольова позиція, як система засвоєних та відтворюваних культурно-історичних поведінкових шаблонів («Батько», «Матір», «Дитина» тощо); потребово-мотиваційний та ціннісно-смісловий елементи, що визначають глибинні складові усвідомленого відношення до дитини; емоційний (афективні реакції на дитину і на себе, як носія відповідної ролі); оціночний (містить оцінку себе і своєї дитини, що пов'язана з моделями власного дитинства); поведінковий (дії, вчинки, спілкування, реальні стосунки, стиль виховання, спосіб вирішення конфліктів тощо) [14; 33; 54].

Соціально-психологічна структура батьківсько-дитячих відносин, як динамічна, відносно стійка, цілісна, ієрархічна система інтеракцій також включає батьківські установки, стереотипи, очікування, усвідомлене уявлення про способи взаємодії з дитиною, які відображають диференційовані, але стабільні і безперервні взаємовідносини дітей і батьків [49; 54]. В діаді «дитина – батьки» обидва учасники є повноцінними і взаємозалежними суб'єктами, що впливають один на одного. Проте провідну

роль відіграють саме батьки, які закладають ціннісно-орієнтаційні засади та афективні моделі атиюдів із дітьми.

Д. Баумрінд, Р. Ларцелере, П. Кован вважають, що будь яка модель дитячо-батьківських стосунків охоплює наступні параметри: батьківські вимоги що спонукають до розвитку у дітей здібностей в інтелектуальній та емоційній сферах, міжособистісному спілкуванні тощо; батьківський контроль як відповідність дотримання дитиною заявлених вимог; стратегії спілкування (конструктивні-деструктивні); емоційну підтримку дитини (як прояв турботи і уваги до її проблем) [53].

Дитячо-батьківські стосунки вирізняються розгорнутим репертуаром типів та стилів взаємодії. Одна з найвідоміших типологій батьківського відношення належить С. Броуді, де описуються наступні типи відносин батьків до своєї дитини: підтримуючий (підтримка дитини і м'який контроль); домінуючий (авторитаризм батьків); ігноруючий (нехтування потребами дитини, уникання спілкування в поєднанні з жорстким контролем); непослідовний (відсутність цілісного та єдиного підходу до виховання дитини); конфліктний, гіперопікаючий тощо [7; 42]. Стосунки виявляють залежність із цілями, переконаннями та світоглядом батьків, осмисленим ставленням до виконання своєї ролі. На думку Т. Яблонської якість дитячо-батьківських взаємин визначається емоційним прийняттям і прихильністю дитини, стилем виховання, відповідальним відношенням до батьківських обов'язків, інтересом та близькістю між членами родини [49].

До особливого класу родин належать, так звані, неблагополучні сім'ї. Під неблагополучною сім'єю прийнято розуміти таку сім'ю, яка вирізняється соціально-неприйнятними цінностями, деструктивними формами поведінки, дефективними стилями виховання, ігноруванням сімейних функцій і неналежним виконанням батьківських обов'язків [24]. На думку М. Маслак, в такій родині дитина постійно відчуває дискомфорт, нестачу любові та підтримки, знецінюються її інтереси та потреби; нерідко є об'єктом

насилюства та жорстокого поводження [20; 21]. Дитячо-батьківські стосунки в такій родині характеризуються конфліктністю, агресивністю та ігноруючим ставленням до дитини і породжують проблему важковиховуваності [16]. В таких сім'ях діти виростають з купою психологічних проблем і комплексів, мають труднощі у подальшій соціалізації. Через недостатню увагу до фізичного стану діти можуть страждати від різних захворювань або затримок у фізичному розвитку. Зазвичай вони погано навчаються у школі і не проявляють інтересу до знань, нерідко схильні до девіантної поведінки, порушення дисципліни, конфліктів з однолітками та дорослими. Діти з неблагополучних сімей можуть мати проблеми у спілкуванні з однолітками та дорослими, що призводить до соціальної ізоляції. Вони часто відчують тривогу, занепокоєння, можуть бути агресивними і мати проблеми із самооцінкою.

А. Капська, І. Пеша вважають, що категорію неблагополучних сімей складають: мало забезпечені, аморальні та асоціальні (антисоціальні) сім'ї; родини, в яких вживають алкоголь та інші речовини; де батьки вирізняються низьким рівнем освіченості та культури [16; 35]

Саме такі сім'ї є об'єктом психологічної експертизи, де необхідно оцінити якість взаємодії між дитиною та її батьками. Метою експертизи дитячо-батьківських стосунків є визначення психологічних особливостей учасників та характеру їхніх взаємин для прийняття обґрунтованих рішень, наприклад щодо опіки, місця проживання дитини та участі батьків у її вихованні [24; 25].

Психологічна експертиза дитячо-батьківських стосунків передбачає:

- оцінку індивідуально-психологічних особливостей батьків та дитини;
- визначення рис характеру, емоційних станів та поведінкових особливостей кожного суб'єкта відносин;
- аналіз рівня психічного розвитку, емоційного стану та потреб дитини;
- дослідження стилю виховання, методів дисциплінування та емоційної підтримки, які застосовують батьки;

- визначення впливу виховних засобів на психологічний розвиток та благополуччя дитини;
- дослідження якості взаємодії та емоційних зв'язків, оцінка рівня прихильності дитини до кожного з батьків;
- виявлення конфліктів, напруженості у стосунках;
- аналіз впливу сімейного мікроклімату на емоційний стан дитини;
- оцінку батьківської компетентності;
- прогнозування впливу сімейної ситуації на майбутній розвиток дитини, оцінка можливих наслідків сімейного виховання для психічного здоров'я та соціального розвитку дитини.

Результати психологічної експертизи дитячо-батьківських стосунків є важливим інструментом при вирішенні питань виховання дитини та регулювання батьківських прав та обов'язків. Вони сприяють прийняттю рішень, що відповідають інтересам дитини та забезпечують її психологічне благополуччя. Варто зазначити, що проведення такої експертизи вимагає високої кваліфікації та дотримання етичних стандартів, оскільки її результати мають значний вплив на подальше життя дитини та її сім'ї.

Висновки до розділу 1

Теоретичний аналіз проблеми психологічної експертизи в діяльності соціально-психологічних служб дозволив виявити ключові аспекти її організації та проведення. Психологічна експертиза виконує функцію об'єктивного інструменту вивчення і оцінки психічних явищ, на підставі яких приймаються обґрунтовані рішення. Вона представляє собою комплексне психологічне дослідження різноманітних соціально – психологічних феноменів, що здійснюється спеціалістом - психологом із використанням групи загальних і спеціальних методів; передбачає системний підхід і поетапність реалізації. Її предметом є сукупність аксіологічних, афективних, когнітивних та конативних компонентів особистості, оцінка

яких має значення для отримання достовірної інформації. Необхідність проведення експертизи постає у зв'язку із виникненням конкретних питань, поставлених перед фахівцями психологічного профілю і потребує спеціальних знань для їх вирішення. Її результатом є науково обґрунтований висновок (експертна оцінка) про особливості перебігу і функціонування психіки людини в конкретних умовах та обставинах життя. Варто зазначити, що проведення експертизи вимагає високої кваліфікації та дотримання етичних стандартів, оскільки її результати мають значний вплив на подальше життя людини.

На сьогоднішній момент психологічна експертиза є розповсюдженою практикою і застосовується в різних сферах життя при вирішенні проблем, що потребують психологічної оцінки. Особливо важливою її роль виступає у дослідженні дитяче-батьківських стосунків в родинах, які характеризуються економічними та соціальними труднощами, дисфункціональністю, ігноруванням сімейних обов'язків та неналежним виконанням батьківських ролей. Проведення психологічної експертизи в неблагополучних родинах є важливим інструментом для захисту прав і свобод дітей, стабілізації сімейного середовища та запобігання деструктивним наслідкам. Вона дозволяє вирішувати проблеми і ухвалювати об'єктивні рішення, що запобігають появі ризиків подальшої дисгармонізації психічного розвитку дитини в сім'ї.

Особливості проведення експертизи (дитячо-батьківських стосунків) соціально-психологічними службами в Україні наступні:

- суб'єктами експертизи є центри соціальної роботи, служби (ЦСС) та служби у справах дітей (ССД);
- соціально-психологічна експертиза проводиться за поданням зацікавлених сторін (у нашому випадку - за зверненням освітніх закладів ЗДО та школи). Зацікавлена сторона представила всі документи про підекспертних осіб;
- порядок проведення регулюється законодавством України;

- для проведення призначаються компетентні, незаангажовані досвідчені експерти, використовуються валідні, науково визнані методики.

РОЗДІЛ 2. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ЯКОСТІ ВИКОНАННЯ БАТЬКІВСЬКИХ ОBOB'ЯЗКІВ МЕТОДОМ ПСИХОЛОГІЧНОЇ ЕКСПЕРТИЗИ

2.1. Організація дослідження та обґрунтування методів

Наше наукове дослідження якості виконання батьківських обов'язків (з проведенням експертизи дитяче-батьківських стосунків) пройшло наступні етапи:

I. *Підготовчий* (жовтень-грудень 2024 року), у ході якого вивчалася наукова література, узагальнювалася інформація щодо методу психологічної експертизи, її видів, структури, вимог до написання експертних висновків.

II. *Емпіричний* (січень 2025-квітень 2025). Розроблено план дослідження, вибрано стратегію (констатувальну), підібрано діагностичний інструментарій проведення психологічної експертизи при дослідженні проблем дитяче-батьківських відносин. Дані діагностичного обстеження опрацьовано статистичними та інтерпретаційними методами, підготовлено експертні висновки, сформовано вибірку. Вибірка сформована за запитом освітніх закладів м. Кривий Ріг (ЗДО та закладу II ступеню-гімназії). До підекспертних сімей віднесено 3 родини:

2 родини з відкритою формою неблагополуччя:

- Асоціальна родина (**P1**), у якій зафіксовано зневагу до дитини з причин зловживання спиртними напоями (підекспертні: батько 31 рік, матір 27 років, син 6 років).

Родину P1 віднесено до таких, де спостерігається зневага до дитини з причин зловживання спиртними напоями (неблагонадійних). Адміністрація дошкільного освітнього закладу, який нерегулярно відвідує дитина,

звернулася до служби у справах дітей, що займаються захистом прав дитини, бесідами з батьками щодо їх участі у вихованні. Зважаючи на те, що родина вживає алкогольні напої не систематично (що не підтверджено медичними висновками) та не має засуджень за кримінальні правопорушення, син продовжує залишатися на її вихованні.

- Кризова родина (**P2**), яка знаходиться у стані розлучення (підекспертні батько 30 років, матір 33 років, дочка 12 років).

Соціально-психологічна експертиза проводилася за поданням суду (де розглядається справа про розлучення) до ССД. Родина віднесена до неблагополучних з причин активного залучення дитини у конфліктну взаємодію у процесі розлучення (про що знають у освітньому закладі, де матір - активний член батьківської ради). Сімейний конфлікт, який переріс у процес розлучення, зіткнення тривалого характеру, впливає на психічний стан та психологічний розвиток дитини.

- 1 родина (**P3**) з внутрішньою (прихованою) формою неблагополуччя (проблемна родина з недостатньою педагогічною спроможністю з підекспертним батьком 50 років, матір'ю 45 років, сином 13 років, дочкою 16 років).

Родина **P3** визначена у школі як така, що потребує особливої уваги, з причин надмірної агресивності сина 13 років. Саме з таким запитом освітній заклад звернувся до служби у справах дітей (ССД). Хлопець постійно є ініціатором та учасником бійок з однокласниками з нанесенням тілесних ушкоджень. Підліток виховується у родині, яка не викликає жодних нарікань, але може бути віднесена до категорії сімей з недостатньою педагогічною спроможністю та прихованим благополуччям. Дочка з родини навчається у іншому освітньому закладі та не викликає жодних нарікань до поведінки та навчання.

III. *Творчо-науковий* етап (квітень-червень 2025) з розробкою плану просвітницької роботи з батьками як передумови корекції дитячо-батьківських стосунків.

IV. *Узагальнюючий* (вересень-жовтень 2025), на якому матеріали готувалися до публічного захисту.

Використано такий діагностичний інструментарій.

- ✓ Спостереження (безпосереднє, приховане, дискретне, польове, лабораторне) за поведінкою дитини у різноманітних ситуаціях шкільних та домашніх умов (навчальна ситуація, взаємодія з оточенням). Також проводилося спостереження за особливостями взаємодії між батьками та дитиною, визначалася сприятливість мікроклімату для виховання дитини, оцінювався вплив батьків на психічний розвиток дитини.
- ✓ Бесіда з дитиною, батьками, психологом, вчителями. Бесіда з дитиною дала можливість зібрати додаткову інформацію про її інтереси, переживання, відношення. Бесіда з батьками визначила відношення до дитини, ступінь залученості у її проблеми;
- ✓ Тестування.

Для проведення психологічної експертизи міжособистісних стосунків і психологічної сумісності у сім'ї, умов виховання та розвитку, якості спілкування та взаємодії між батьками та дітьми використано для батьків:

1. Тест-опитувальник батьківського ставлення (А. Варга, В. Столін) [42, с. 409]. Методика спрямована на визначення особливостей батьківського відношення до дітей у процесі взаємодії, оцінювання почуттів, поведінкових стереотипів, особливостей сприймання та розуміння особистості дитини, здатності виокремити її позитивні та негативні особливості взаємних стосунків. У методиці 61 твердження з яким потрібно погодитися (1 бал) чи

не погодитися (0 балів). У результаті підрахунку балів за ключем (загальна сума балів по кожній шкалі) виокремити ключові аспекти відношення батьків до дитини: «прийняття» (як загальне емоційне відношення до дитини); «кооперація» (як стрінь зацікавленості у її справах, потребу у співробітництві); «симбіоз» (як наявність дистанції чи єдності з дитиною); «ступінь контролю за дитиною»; відношення до успіхів дитини («маленький невдаха»). Чим вище набраний бал – тим яскравіше прояв особливості.

2. Методика «Типовий сімейний стан» (Е. Г. Ейдемільер, В. Юстицкис) [42, с. 426]. Методика – своєрідний діалог між психологом та досліджуваним членом родини, завдяки якому оцінюються звичайний сімейний стан: задовільний чи незадовільний (З), тривожний чи ні (Т), з ознаками (чи відсутністю) нервово-психічного напруження (Н). Для цього досліджуваними потрібно уявити сімейну ситуацію та оцінити балами від 0 до 7 свій стан (по 12 субшкалам). По кожній з трьох шкал підраховується кількість балів. Стан за шкалою вважається визначеним, якщо дорівнює чи перевищує 24-26 балів (шкала «загальна незадоволеність»); 27 балів (шкала «нервово-психічна напруга»); 26 бали (шкала «сімейна тривожність»). Якщо бали перевищують критеріальні – фіксується відповідний домінуючий сімейний стан.

3. Опитувальник «Конструктивно-деструктивна сім'я» (КДС) (Е. Ейдемільер, В. Юстицкис) [42, с. 427]. Призначення методики – аналіз конструктивності-деструктивності сімейних стосунків у родин, де є проблемний член (наприклад, підліток). Методика містить 20 тверджень, з якими потрібно погодитися (1 бал) чи ні (0 балів). Твердження відповідають чотирьом шкалам: впливу (В); фрустрації (Ф); інформації (І); відчуження (Відч.). Бали спочатку складаються по кожній шкалі, потім по всій методиці разом (для визначення ступеню конструктивності-деструктивності родини). При цьому, високі значення по шкалам $\Phi + \text{В} + \text{І} =$ відображення конструктивних рис родини (конструктивність фіксується при кількості балів

менше 5), відчуженість – індикатор деструктивних тенденцій (більше 12 балів). Показники між 3 та 12 – вважаються змішаними чи невизначеними.

4. Методика «Характер взаємодії подружжя в конфліктних ситуаціях» (Ю. Альошина, Л. Гозман). [42, с. 429] дозволяє визначити ставлення досліджуваних до: знайомих, рідних, виховання дітей, рольових очікувань, прояву ревностів, неузгодженості норм поведінки тощо (8 блоків завдань). Використовується окремо для чоловіка та жінки. Методика містить 32 ситуації, на які потрібно зреагувати: категорична незгода (-2 бали); незгода, але без претензій (-1 бал); нейтральна позиція (0 балів); часткова згода (1 бал); повне погодження (2 бали). Потім підраховується середній арифметичний показник за всіма блоками (загальний індекс) та середнє арифметичне до кожного блоку. Індекси змінюються в діапазоні від -2 до +2.

Значення, близькі до 1 або до -1, свідчення пасивного характеру поведінки при наявності сімейних непорозумінь, ті, що близькі до 2 чи до -2 – свідчення активної позиції у відповідних ситуаціях. Значення загального індексу наближене до -2 – показник конфліктного характеру у родині.

Для оцінки сімейної ситуації дитиною використано:

1. Проективний тест «Малюнок родини». Його можна застосовувати з 3 років з метою діагностувати внутрішньо сімейних стосунків, розуміння сприймання дитиною своєї родини. Тест допомагає виявити сприятливість чи конфліктність сімейної атмосфери, ступінь тривожності, ворожості, неповноцінності. Інтерпретація малюнків проводилася за збіркою [37, с 501].

2. Візуально-вербальна напівпроективна методика Рене Жиля (Le Test-Film) призначена для дослідження міжособистісних стосунків дитини (у віці від 4 до 12 років), сприймання нею внутрішньо сімейних стосунків [37, с.603-617]. У методиці 42 малюнки, які зображують дітей та дорослих, текстові завдання, питання та завдання для дитини визначити своє місце на рисунку. До кожної відповіді додаються уточнюючі запитання. Відповіді

порівнюються з наданим ключом за 12 шкалами, дозволяють оцінити ставлення до батьків, рідних, друзів, комунікабельність, відкритість, соціальну адекватність поведінки тощо.

3. Методика «Дитячий особистісний питальник Кетгела» (8-16 років) HSPQ [1, с. 66] діагностує основні особистісні властивості підлітків (за 14 факторами). У методиці 142 питання, до кожного три варіанти відповідей: за співпадіння з ключем 0-1-2 бали в залежності від шкали. Всі бали, які відносяться до одного фактору – складаються. Потім вони переводяться у стен-оцінки по спеціальній таблиці (стен-шкалі від 1 до 10). 1-4 стени – слабка вираженість фактору; 5-6 – середня; 7-10 – значна). Результати інтерпретуються.

Особливості проведення психологічної експертизи дитяче-батьківських стосунків у неблагополучних родинах у відповідності наступним умовам:

- дотримання мети та задач експертизи: аналізу сімейних стосунків та їх впливу на психічне та психологічне здоров'я дітей. Задачі включають оцінку психічного, психологічного розвитку дитини, особливостей особистості, її поведінки, соціальних ризиків;
- відповідної кваліфікації експерта, його компетентності, гуманістичних цінностей, аналітичного мислення. Експерт повинен бути незалежним, емоційно не залучений до сімейних відносин;
- організації чіткої процедури дослідження (визначення завдання експертизи, аналіз, порівняння, узагальнення висновків);
- відповідності нормативним документам та освітнім стандартам.

2.2. Експертне дослідження родин з неналежним виконання своїх обов'язків

2.2.1. Експертне дослідження асоціальної родини (P1).

Запит: визначення проблем дитяче-батьківських стосунків, якості виконання обов'язків батьками, які зловживають спиртними напоями.

Підекспертні: батько 31 рік, матір 27 років, син 6 років.

Методики обстеження: спостереження, бесіди, «Тест-опитувальник батьківського ставлення» (А. Варга, В. Столін); методика «Типовий сімейний стан» (Е. Ейдемільер, В. Юстицкис). Проективне малювання «Рисунок сім'ї», методика Рене Жиля. Робочі матеріали представлено у Додатку А.

Запитання, на які повинна дати відповідь експертиза.

1. Яким чином сімейна ситуація, індивідуально-психологічні особливості батька та матері, особливості їх виховної поведінки впливають на емоційний стан, психічний розвиток та відчуття благополуччя дитини?

2. Яким чином можуть вплинути умови виховання кожного із батьків на психологічний стан та розвиток дитини?

3. Чи має залежність оцінка сімейної ситуації дитиною від впливу з боку батьків та інших дорослих?

Результати обстеження батьків.

Батькові 31 рік, він працює на одному з промислових підприємств міста на робітничій посаді та категорично заперечує проблеми з алкоголем та порушенням своїх батьківських обов'язків (*«ходжу на роботу, отримую зарплату, вистачає на одяг, їжу, планує йому хоча купити»*). За результатами спостереження постійно демонструє емоційні порушення поведінки, роздратованість, зміни настрою (особливо у ситуаціях, коли син *«плутається під ногами»*). Дуже непередбачуваний: спочатку з задоволенням погоджується на зустріч з психологом-експертом, бесіду, любить говорити «правильні речі», а потім може дратуватися *«чого ви тільки голову морочите?»*, *«вам що, немає чого робити?»*. Вихованням сина

(у повному значенні цього слова) не займається, демонструє байдужість до його емоційного стану, захоплень.

У процесі діагностики, яка дратувала батька та викликала образливі коментарі, отримані наступні результати.

Батьківське відношення (за методикою Варги-Століна, ОБВ) характеризуємо як наближене до негативного (9 балів за шкалою «прийняттям-відштовхування»). Батько не може визначити слабкі та сильні особливості своєї дитини, хоча стверджує відповідями тесту, що *«поважає свою дитину»*, *«приймає участь у своїй дитині»*, *«жалеє його»*.

Не виражено у нього прагнення до взаємодії (4 бали за шкалою «кооперація»). Батько не володіє інформацією щодо друзів дитини, її успіхів у підготовці до шкільного навчання, не зміг пригадати жодного випадку сумісного проведення часу. Щодо самостійності та ініціативності дитини незначної думки, тому що *«син ще малий, потім життя навчить»*.

Не проявляється у батька емоційна єдність з сином, 3 бали по шкалі «симбіоз» свідчать, що між ними існує емоційна дистанція (*«чого ним захоплюватися – він що, на сцені?»*). Інтереси, захоплення, почуття, думки сина здаються йому несерйозними, дитина сприймається відкритою до негативних впливів дворових друзів, сусідів.

У батька відсутній контроль за діями дитини (2 бали за шкалою «гіперсоціалізація», «контроль»), але не з причин поваги до поглядів, індивідуальності дитини, а з причин відсутності зацікавленості у житті сина взагалі.

За шкалою «маленький невдаха» – середній показник (5 балів), що пояснюється тим, що *«хлопець виросте і буде проявляти себе»* *«нічого не досягне у житті, якщо буде як ганчірка»*.

Матір (27 років) під час дослідження знаходилася у процесі пошуку роботи. До цього працювала у магазині «Сільпо» кулінаркою. Причиною звільнення назвала *«керівницю, яка буквально ходила за нею хвостом, контролювала, щоб я, не дай Бог, чого не з'їла зайвого чи не взяла для дитини. Краще вони його викинуть або намішають у нову страву»*. Жінка надмірно улеслива, усміхнена, погоджується на все, тому що *«мій синок - моя надія. От виросте, стане на ноги, буде про нас турбуватися»*. Жінка прагне згладити існуючі негативні наслідки батьківського ставлення, проявляє підвищену турботу, запевняючи, що *«може легко заспокоїти дитину, гладити її по голові, пригортати, засмучується коли дитині зле»* тощо.

У проявах опіки простежується нестабільність, фіксується нездатність впливати на емоційний стан сина, неврахування його настрою при побудові взаємодії. Результати діагностики за шкалою Варги-Століна - у межах середніх значень та трохи вище (24 бали – «позитивне відношення», 7 – «кооперація», 6 – «симбіоз», 4 – «контроль», 4 – «маленький невдаха»), хоча це може бути показником соціальної бажаності матері.

Жінка стверджує, що *«співчуває дитині», «поважає її», «прагне допомогти сину», «виконує всі його прохання»,* але не змогла розказати жодного випадку *«прийняття участі у справах сина», «проведення з задоволенням вільного часу з дитиною»*. За шкалою «прийняття-відторгнення» у матері проявляються амбівалентні почуття (вона як дратується поведінкою дитини, так і *«відчуває до нього теплі, дружні почуття»*).

Досить високий показник по шкалі «симбіоз» пояснюємо природнім бажанням більшості жінок тривожитися за дитину, турбуватися про неї. Шкала «контролю» свідчить, що матір прагне створити для сина відносно благополучне середовище існування, не демонструє авторитаризму. Бажання

бачити у синові майбутню підтримку, успішну людину, пояснює середній показник по шкалі «маленький невдаха».

Підсумовуючи зазначимо, у батьківському ставленні родини **P1** до дитини порушено всі компоненти: когнітивний (недостатнє прийняття дитини); емоційний (наявність міжособистісної дистанції, недостатня емоційна близькість); поведінковий (несформований контроль за поведінкою дитини як показник незацікавленості у її справах).

Для визначення психічних станів членів підекспертної родини використано методику «Типовий сімейний стан» (Е.Ейдемільера, В.Юстицкиса), яка можлива для діагностики як дітей (з 3-х років), так і їх батьків.

Діагностика складалася з двох частин. На початку підекспертні заповнили бланк самооцінки, відповідаючи на питання психолога «Які почуття у сім'ї Ви відчуваєте найчастіше?» з уточненням. Враховуючи специфічність родини, зрозумілою була відповідь батька («нормально почуваю»), матері («добре почуваю»), сина («хорошо почуваю»), тобто, позитивно. Але уточнююча бесіда з проханням назвати випадки сімейного життя, коли почувалися саме «нормально» та «добре» викликала певні утруднення.

На другому етапі на запропонованій шкалі підекспертні конкретизували оцінку власного стану за допомогою 7 балів. У результаті отримали (дивись таблицю 2.1.), де ЗН – загальна незадоволеність; Т – тривожність; Н – нервові напруження.

Таблиця 2.1.

Результати обстеження типового сімейного стану P1

Батько Бали (норма)			Матір Бали (норма)			Син Бали (норма)		
ЗН	Н	Т	ЗН	Н	Т	ЗН	Н	Т
23 (26)	24 (27)	19 (26)	25(26)	27(27)	21(26)	22(26)	27(27)	27(26)

Більш глибока оцінка сімейної ситуації продемонструвала: загальні показники батьків не перевищують нормативні (тільки у матері - підвищене нервово-психічне напруження). Тобто, у матері спостерігається відчуття перевантаженості, втомленості, внутрішньої напруги у той час, як її чоловік задоволений сімейним життям, не страждає від нереалізованості своїх потреб чи очікувань, не відчуває тривожності з приводу внутрішньо сімейних стосунків. Щодо сина, то він має ознаки підвищеної тривожності (або можливого усвідомлення лише окремих проявів тривоги: безпорадності чи страху), внутрішню невпевненість, виражений рівень нервово-психічної напруги при незначній вираженості загальної незадоволеності сім'єю. Такі показники можуть свідчити про наступне: родина для хлопця є значущим, але травмуючим фактором, тому родина потребує відповідної допомоги фахівців.

Результати обстеження дитини.

Син, 6 років, тривожний, боязкий хлопець, що можна пояснити непередбачуваністю поведінки батьків, яка посилюється у випадках вживання алкоголю (*«як почнуть сваритися - краще до них не лізти, бо влетить»*). У собі дуже невпевнений, про що свідчить відсутність свого зображення на малюнку сім'ї. Аналіз малюнку сім'ї (дивись ДОДАТОК А) проводили, підраховуючи бали по виділеними нами симптомами: загальний розмір малюнка; кількість членів сім'ї; відповідні розміри членів сім'ї (матір, батько, сестра-брат, дід-баба); відстань між членами сім'ї; наявність будь-яких ознак між ними; присутність тварин; вид зображення; ступінь прояву позитивних емоцій; ступінь акуратності.

На просторі аркуша - багато порожнього місця - свідчення емоційної роз'єднаності членів родини. Частина вільного місця була заповнена зображенням кішки. Досліджувана дитина зобразила не всю родину (не зобразив себе), що може бути значущою діагностичною ознакою (як можливий показник особливостей емоційного стану, почуття відчуженості,

самотності, тривожності, зниженої самооцінки дитини, її прихованого заклику підвищити увагу до неї). Можливо припустити, що відсутність зображення себе – прихований протест проти батьків, спроба продемонструвати своє незадоволення.

Надано перевагу сірим та темним кольорам. Скоріше за все – це сигнал наявності внутрішнього дискомфорту, відчутті небезпеки, прихованих страхів. Темні кольори закликають звернути увагу на проблему чи напругу у стосунках у сім'ї.

На малюнку відсутній дім (як основний символ родини). Це сигнал щодо неблагополучної, неблагонадійної сімейної ситуації. Крім того, зазвичай дім – місце безпеки, захищеності, а відсутність його зображення – наявність дефіциту цих почуттів у дитини. Також відсутні інші члени родини (дід-баба), з якими сім'я не підтримує стосунки.

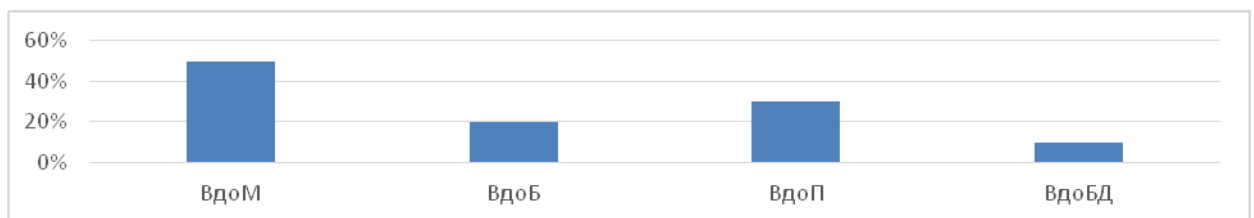
Батько, матір ізольовані один від одного. Це може бути ознакою емоційної відстані між членами родини, яку спостерігає хлопець (і що підтверджується результатами тестових методик). Крім того, це ще й сигнал емоційної роз'єднаності між подружжям (пустий простір нібито підсилює це відчуття віддаленості). Вираз обличчя у них - негативний, нерадісний.

Намальовано kota, який відіграє певну роль у житті дитини, зменшує її емоційні переживання.

Підсумовуючи аналіз малюнку можна припустити про несприятливість сімейної ситуації для хлопця, наявність тривожності; конфліктності у родині, почуття дитячої меншовартості у сімейній ситуації, прояви ворожості членів родини один до одного.

Для більш глибокого дослідження дитини використано методику Рене Жіля. Визначили, що шкали (завдання) 1-7 відображають конкретно-особистісне відношення дитини до оточення; 8-12 – характеризують саму

дитину. Відношення до конкретного «персонажу» на малюнку проявлялося у кількості виборів означеної особи, виходячи з максимальної кількості, спрямованої на виявлення відповідного ставлення. У ставленні підекспертного хлопця домінує (дивись рис. 2.1.) відношення до матері (50 % виборів); до батьківського подружжя (30%); потім до батька (20%). Практично відсутнє ставлення до бабусі-дідуся (10%). У характеристиці самого хлопця переважає обережність, закритість (60%). Найменш виражені комунікабельність та допитливість (10%). Так, у випадку, якщо над ним (чи його друзями) будуть сміятися, він оцінить таку людину, як «погану», якщо візьмуть без дозволу його річ, буде жалітися, якщо програє у грі, то «не буде грати далі».

Примітка: ВдоМ – відношення до матері; Вдоб – відношення до батька; ВдоП – відношення до подружжя; ВдобД – відношення до баби-діда

Рис.2.1. Результати діагностики (за методикою Р.Жиля)

Діагностика за цією методикою дозволила нам виокремити проблемні стосунки дитини, фруструючі (зокрема з батьком). Саме щодо його особи у відповідях підекспертного фіксувалися відстороненість, відсутність пригадування, наявне запобігання уваги. Найбільшу близькість дитина відчуває до матері, але недостатньо високий відсоток пригадування її особи, може свідчити про наявність латентних проблем у стосунках.

Нездатність хлопця сприймати батьків як єдину підтримуючу систему свідчить про побоювання відсутності такої підтримки.

У результаті якісного аналізу визначалася специфіка виборів підекспертного хлопця, його коментарі, настрої. У процесі діагностики

хлопець демонстрував прояви соціальної неадекватності поведінки, недовіру («а це навіщо?», «а це потрібно?», «а чого Ви до нас прийшли?»). Дитяча недовіра до оточуючих, зазвичай виникає з причин непередбачуваної, суперечливої поведінки батьків. Хлопець, можливо, неусвідомлювано бере на себе відповідальність за дивну поведінку батьків, що підсилює недовіру та ускладнює взаємодію з іншими.

Також ми запропонували батькам вгадати, які позиції на картинках обрав їх син. Таке завдання викликало у них здивування та труднощі (в основному їх відповіді не відповідали позиціям дитини). Це доповнило картину недостатнього розуміння батьками стосунків їх дитини з оточуючим світом.

Використані методики взаємопов'язані між собою, дозволяють оцінити стосунки через ситуаційні картинки, вербальні відповіді, фіксуючи як дитина позиціонує себе, сприймає інших, а рисунок сім'ї показує емоційні переживання, суб'єктне сприймання стосунків через графічне зображення.

Загальні експертні висновки.

1. Проведена діагностика дозволяє визначити, що сімейна ситуація, сімейний стан, індивідуально-психологічні особливості батька та матері, особливості їх стосунків з дитиною негативно впливають на благополуччя дитини.

Вони активізують психоемоційні проблеми у дитини (тривожність, страх, невпевненість у собі, емоційну нестабільність), яка спостерігає за вживанням батьками спиртних напоїв та демонстрацією нестабільної поведінки нетверезих людей.

У підекспертного хлопця гальмується соціальна адаптація, знижується активність, ускладнюються довірливі стосунки з оточенням.

Стосунки з батьками набувають вигляду нестабільності, амбівалентності, коли дитина відчуває одночасно любов, страх, неприйняття одночасно, що

травмує її психіку. Нестача уваги та любові батька до сина (що пояснюється потребою *«виростити з нього справжнього мужика»*) впливає на хлопця, який відчуває себе непотрібним (*«батьку цікавіше з друзями у дворі»*). Непередбачуваність у поведінці підвищує рівень тривожності дитини, страх, почуття провини (*«краще прибрати за кішкою, бо буде репетувати на весь дім, щоб її викинути»*).

Крім того, стосунки у родині, умови виховання утруднюють навчання та психічний розвиток.

2. Підекспертний відвідує старшу групу закладу дошкільної освіти несистематично, особливо під час безробіття матері. До навчання у школі неготовий, внутрішня позиція школяра не сформована.

Відповідно можна спостерігати недостатній для його віку рівень розвитку психічних процесів: хлопець не здатен довго концентрувати увагу, постійно відволікається (у процесі малювання, бесіди), мислення наочно-образне, примітивне, мова збідніла, побудована з підмету та присудку. Про заняття у садочку говорить без емоцій, не може пригадати нічого цікавого, захоплюючого. Як відомо, основний показник потреби у пізнанні - інтерес. Він формує загальний вектор спрямованості дитини на свідоме сприйняття цілей діяльності, що дозволяє повніше відображати дійсність. Інтерес сильно пов'язаний з емоційною сферою, впливає на мотиваційні процеси, тривалість та інтенсивність процесів долаття труднощів. Емоційний тонус дозволяє мобілізувати енергетичні ресурси організму, обумовлює внутрішню регуляцію поведінки. У підекспертного він відсутній, про що доповіли вихователі садочку.

Також можна говорити про труднощі соціальної адаптації до спільноти садочка, з причин відсутності у родині позитивного прикладу сину для наслідування (*«не дуже люблю гратися з хлопцями, вони штовхаються та обзиваються»*). На питання щодо власної ініціативи у грі відповів: *«Не знаю,*

у що *гратися*». Емоційний стан з перевагою проявів пасивності, тривожності, винуватості, що позначається на загальному емоційному благополуччі.

Емоційне благополуччя - стійкий емоційно-позитивний стан, який дозволяє успішно регулювати емоції та основою якого є успішність функціонування особистості, у тому числі у ході задоволення потреб. А так як саме дитинство є періодом закладки та розвитку якостей особистості, взаємодії з різними соціальними групами, особливо важливо діагностувати емоційне благополуччя цього періоду для ефективного розвитку всіх вищих психічних функцій (та особистості в цілому). Між типом батьківського виховання та емоційним благополуччям існують зв'язки, де спрямованість на підтримку дитини корелює з високим рівнем емоційного благополуччя. У досліджуваній родині емоційного благополуччя не спостерігалось навіть у зовнішніх проявах.

3. Зважаючи на те, що психічний та емоційний розвиток підекспертного має певні проблеми, їх можна пояснити відсутністю гармонійних стосунків з батьками, індивідуальних особливостей батька та матері, стилю виховання. Відсутність тісної прив'язаності сина до когось з батьків свідчить про те, що підекспертний не керується думками значущого для нього дорослого, а самотужки оцінює сімейну ситуацію (з елементами викривленості), що негативно позначається на процесі його психічного розвитку.

Таким чином, означені критерії свідчать про наявне неблагополуччя у родині, низьку якість виконання батьками своїх обов'язків.

2.2.2. Експертне дослідження кризової родини (P2), яка знаходиться у стані розлучення

Запит: визначення проблем дитяче-батьківських відносин у процесі розлучення батьків.

Підекспертні: батько 30 років, матір 34 роки, дочка 12 років.

Методики обстеження: спостереження, бесіди, «Тест-опитувальник батьківського ставлення» (А. Варга, В. Столін); методика «Типовий сімейний стан» (Е. Ейдемільер, В. Юстицкис); методика «Характер взаємодії подружжя в конфліктних ситуаціях» (Ю. Альошина, Л. Гозман). Проективне малювання «Рисунок сім'ї», методика «Дитячий особистісний питальник Кетгела» (8-16 років) HSPQ. Робочі матеріали представлено у Додатку Б.

Запитання, на які повинна дати відповідь експертиза.

1. Яким чином сімейна ситуація, індивідуально-психологічні особливості батька та матері, особливості їх виховної поведінки впливають на емоційний стан, психічний розвиток та відчуття благополуччя дитини?

2. Яким чином можуть вплинути умови виховання кожного із батьків на психологічний стан та розвиток дитини?

3. Чи має залежність оцінка сімейної ситуації дитиною від впливу з боку батьків та інших дорослих?

Результати обстеження батьків.

Батько, висококваліфікований фахівець, займає керівну посаду на одному з підприємств міста: вихований, врівноважений, чемний. Навіть у конфліктно насиченому середовищі перед розлученням, прагне поводитися спокійно та виважено. Ініціатором розлучення став він після численних провокативних закликів дружини: *«тобі не подобається - давай розлучатися»*. На закиди дружини щодо причин руйнування родини (*«знайшов іншу жінку»*) іронічно посміхається. Декілька разів пробував поговорити з дочкою, але зіткнувся з її прихованою ворожістю, недовірою не тільки до себе особисто, а й до своїх рідних (матері, сестри). Причиною такого ставлення вважає дружину, яка активно втягує дитину у процес

формування негативного образу батька, його рідних. Цим пояснив (виправдав) власні спроби представити дружину дочці винуватою у всьому, що відбувається.

У бесіді зізнався, що не приділяв дочці достатньої уваги (*«додому прихожу ледь живий, мені б впасти на диван і відключитися»*), перебуваючи впевненим, що вихованням повинна займатися дружина. Крім того, до виховання були активно залучені його матір та незаміжня сестра, що сприймалося батьком як певний компенсатор.

У бесіді погодився, що першочерговим вважає максимальне задоволення бажань дочки, тому що вона вчиться у освітньому закладі, куди *«у секунд-хенді не прийдеш»*. У випадку, коли дочка порушувала норми поведінки, він погоджувався на необхідності санкцій, але мінімальних, можливо, щоб не заглиблюватися у аналіз ситуації, проблем дитини. Можна зазначити, що у батька спостерігається недостатня розвиненість батьківських почуттів (проявляється у недостатності спілкування, відсутності щирого інтересу до справ дівчини), яка може бути побудована на переконанні, що дочка більше наближена до матері. Також він у своїх виказуваннях демонстрував деяку невпевненість у ефективності власного виховного впливу: *«якщо я буду їй все забороняти, карати, то якою буде її дитинство?»*.

Дружина працює у середньому освітньому закладі (коледжі) викладачем, у поведінці надмірно емоційна, нестримана. Спілкується з задоволенням, багатослівно, постійно наголошуючи на винуватості чоловіка (*«зруйнував таку родину», «я стільки зробила для його кар'єри», «він ніколи нічим не дорожив», «нехай знайде іншу, таку ж терплячу як я»*). Виступає категорично проти розлучення з аргументами сімейних обов'язків (*«розлучення - це травма для дочки»*), а можливо, страху самотності, кризи середнього віку, тому що саме цей період супроводжується невпевненістю, страхом змін, що ускладнює процес розлучення.

На наше переконання, саме матір - ініціатор винесення конфлікту у сферу стосунків з дочкою. Жінка також підсилила конфліктність у питаннях відношення до родичів чоловіка, прояву автономії чоловіком, порушеннях рольових очікувань, у поведінці (стала більш дратівливою), хоча це можна пояснити підвищеною емоційністю, чутливістю жінки.

Матір постійно підкреслює свій внесок у виховання дитини, але не вважає правильним прагнення чоловіка, свекрухи задовольнити всі матеріальні потреби дочки. Функцію виховання дочки, на її думку, виконує, прагне дізнаватися про шкільні та особистісні проблеми (для цього приймає участь у роботі батьківській раді школи) , хоча зазначає: останнім часом дочка стала дуже тривожною, замкненою. До цього додається фобія «духовно» втратити дитину.

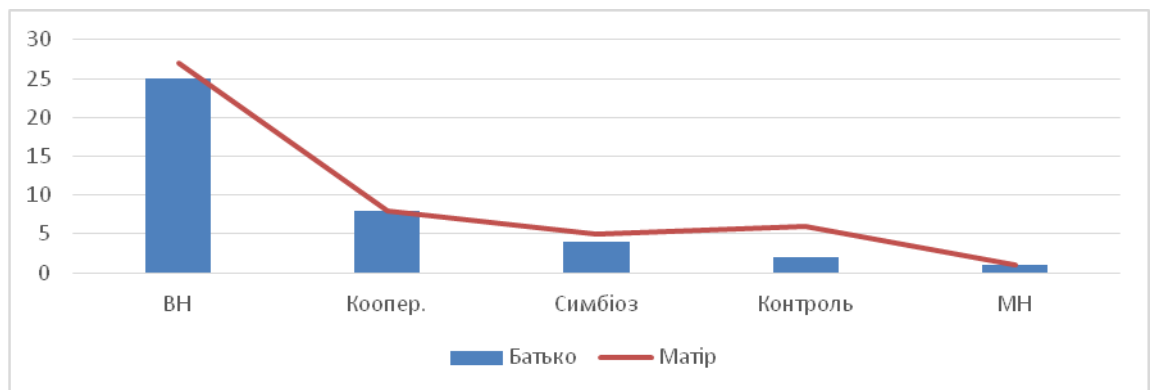
Активне залучення неповнолітньої дочки до конфлікту (індукування) не вважає помилкою (*нехай знає, що може статися з нею, якщо бути такою поблажливою до чоловіка як я*).

Передумовою індукування стало погіршення взаємодії між подружжям, у ході якого кожна зі сторін перетягувала дитину на свій бік, нав'язувала їй свою точку зору, формувала негативну оцінку щодо батька-матері. У процесі експертизи ознаки індукування проявлялися на трьох рівнях: емоційному (негативно забарвлена характеристика обома батьками «винуватців»), поведінковому (матір обмежує дочку у спілкуванні з рідними батька; демонструє неповагу до них, іноді демонструє «перенесення ролей», поводить як капризна дитина) та когнітивному (приписування кожним учасником конфлікту іншій стороні суджень негативного оціночного характеру: «істеричка», «гулящий»).

Наявна відповідальність за дитину, яка зафіксована у ході спілкування з батьками, поєднала сполученням високих вимог до неї (вона повинна самостійно розібратися у причинах розлучення рідних людей, вибрати

«потрібну сторону конфлікту», продовжувати добре навчатися у школі) й одночасно із цим зниженням уваги до неї з боку батьків, меншою турботою про неї (що обумовлено активним переключенням на процес конфлікту). Саме такий тип виховання, на нашу думку, може стимулювати прояв рис тривожно-недовірливої (психастенічної) акцентуації характеру у дівчинки.

У процесі психодіагностики якості батьківського ставлення до дочки (за методикою Варги-Століна) отримано такі результати (дивись рис. 2.2.).

Примітки: ВН – відторгнення-прийняття; МН-маленька невдаха

Рис.2.2. Результати діагностики Р2 за методикою Варги-Століна.

Як наочно свідчать данні психодіагностики, у батька-матері практично співпадають показники по всім шкалам ставлення до дочки. Обидва мають високий рівень прийняття дитини (25 та 27 балів відповідно), це означає наявність позитивного відношення до неї, прийняття її у всій своїй індивідуальності. Вони поважають особистість дитини, прагнуть підтримати її незалежно від її недоліків чи досягнень, схвалюють інтереси, підтримують плани. Дещо не відповідає результату інформація батька про недостатню кількість часу спілкування з дівчиною, але при наявності вільного часу (чи окремому проживанню після розлучення) він готовий присвятити їй увесь вільний час. Високі бали – свідчення здорового, приймаючого, підтримуючого відношення до дочки, хоча цьому протирічить потреба зробити її учасником конфлікту.

Співпадають показники по шкалі «кооперація» (8 балів), як свідчення щирої зацікавленості у справах дочки, підтримки її ініціатив, потреби бути з нею на рівних. Але на прохання до батьків розказати про хобі дочки, її уподобання, коло друзів викликало у батька утруднення, а матір давала відповіді невпевнено, називаючи танцювальний гурток та слухання музики.

Шкала «симбіоз» (4 та 5 балів) продемонструвала відсутність у батьків психологічної дистанції з дочкою, бажання задовольняти її потреби, захистити від негараздів. Але у випадку, коли родина конфліктно розлучається, високі показники можуть вказувати на прагнення посилення емоційного контакту з дитиною, перетворення її у прихильника у процесі розлучення. При цьому батьки не враховують, що така гіперопіка може зруйнувати самостійність дівчини, вплинути на її автономію коли батьки будуть жити окремо.

Є розбіжності за шкалою «контроль» (у батька він 2 бали, матері – 6), що підтверджувалося бесідами. У ситуації розлучення матір сильніше прагне нав'язати свою волю, проявляє нав'язливу гіперопіку, обмежує автономію дочки, пробує вплинути на її думки, точку зору. Це їй вдається, тому що більше часу з дочкою проводить саме вона, а отримана педагогічна освіта допомагає зробити цей процес більш активним.

Практично не вказано характеристики дочки як «маленької невдахи». Дівчина встигає у школі, проявляє активність у житті класу, школи, тому її невдачі сприймаються саме як непорозуміння, слідство ситуації у родині.

На наше переконання, майже ідеальний варіант відповідей у діагностиці може містити ознаки соціальної бажаності осіб з вищою освітою та статусом.

Наступним кроком була оцінка сімейного стану всіх членів підекспертної сім'ї (за методикою «Типовий сімейний стан» (Е.Ейдемільера, В.Юстицкиса).

На початку діагностики досліджувані відверто призналися, що протягом останнього періоду (розлучення) їх почуття наступні: *«весь час очікую скандалу»* (батько); *«сумно, що руйнується родина»* (матір); *«хочеться плакати»* (дочка). Почуття ілюструвалися відповідними прикладами: надмірна емоційна реакція дружини на будь-який вчинок батька, байдужість чоловіка до емоційних переживань дружини, переживання дочки щодо нездатності найближчих дорослих людей вирішити проблему. Результати другого етапу (шкалування) представлено у таблиці 2.2

Таблиця 2.2.

Результати обстеження типового сімейного стану P2

Батько: бали (норма)			Матір: бали (норма)			Дочка: бали (норма)		
ЗН	Н	Т	ЗН	Н	Т	ЗН	Н	Т
27 (26)	26 (27)	25(26)	28(26)	28(27)	28(26)	30(26)	28(27)	28(26)

Як свідчать данні діагностики, всі члени родини демонструють підвищенні показники незадоволеності перебуванням у сім'ї (особливо дочка та матір), нервову напруженість (у батька вона трохи нижче норми) та тривожність (підвищена у матері та дочки). Вони скаржаться на постійне напруження (у очікуванні загострення конфлікту), на стурбованість майбутнім, стривоженість. Це можна пояснити руйнуванням звичних побутових, емоційних, соціальних підвалин сім'ї, яка прожила разом 12 років. Втрачено членами сім'ї почуття стабільності та безпеки, особливо це позначається на дочці, яка не уявляє, що батьки будуть жити окремо, з іншими людьми. Підсилено емоційне реагування на скандали, образи, наступний розподіл майна, вирішення проблеми опіки над дитиною, що також підсилює рівень стресу та тривоги. Крім того, надмірне хвилювання матері може «заражати» дочку, яка перебуває у емоційно вразливому

підлітковому віці. У сукупності ці фактори роблять процес розлучення надзвичайно травмуючим та стресовим.

Зважаючи на підвищену конфліктність підекспертної сім'ї, проведено діагностику за методикою «Характер взаємодії подружжя в конфліктних ситуаціях» (Ю. Альошина, Л. Гозман), результати представлено у таблиці 2.3.

Таблиця 2.3.

Характер взаємодії подружжя в конфліктних ситуаціях

Шкала	Індекс		Характер взаємодії	
	Б	М	Батько	Матір
Ставлення до родичів та друзів	0,75	-0,65	Конструкт.	Деструктивна.
Виховання дітей	0,85	0,87	Конструкт.	Конструкт.
Прояв автономії одним із подружжя	1	0,75	Нейтрал.	Конструкт.
Порушення рольових очікувань	-0,65	-0,5	Деструктивна	Деструктивна
Неузгодженість норм поведінки	-0,5	-0,87	Деструктивна	Деструктивна
Прояв домінування одним із подружжя	-0,65	-0,75	Деструктивна	Деструктивна
Прояв ревнощів	1	-2	Нейтральна	Деструктивна
Розбіжності в ставленні до грошей	0,5	0,25	Конструкт.	Конструкт.

Зважаючи на підвищену конфліктність у родині, чоловіку та дружині було важко орієнтуватися на минулий досвід. Дані свідчать, що найбільш конструктивні підходи у подружжя співпадають у питаннях виховання дітей, та у відсутності розбіжностей у ставленні до грошей. Деструктивні підходи проявляються у порушеннях рольових очікувань (незадоволених бажаннях

«поговорити по душах», співчувати, виконати прохання); неузгодженості норм поведінки (коли несподівано хтось з подружжя поводить себе неочікувано, «виносить сміття» за межі сім'ї); переконанні у домінуванні (прагнення заперечувати, нав'язувати свою точку зору). Максимально виражений деструктивний індекс ревнощів у дружини.

Тобто, сімейна взаємодія підекспертних свідчить про наявну конфліктність, емоційні складності, спробами знаходити точки перетину та, у той же час вимушеною ізоляцією, переходом до нового типу стосунків.

Результати обстеження дитини.

Підекспертна дівчина контактна, неконфліктна, прагне демонструвати низьку схильність до агресивної поведінки по відношенню до обох батьків (*«я їх дуже люблю», «чого вони ніяк не перебісяться»*).

Постійні сімейні конфлікти викликають тривогу, переживання, страхи (*«Я плачу, коли вони сваряться»*), що безпосередньо стосується всього, пов'язаного з родиною (а не зі школою чи спілкуванням з друзями). У шкільному житті дівчина не викликає нарікань: вона доброзичлива з оточенням, активна, ініціативна. Зі шкільною програмою справляється - в основному отримує схвалення від вчителів за відповідальність, старанність.

Батьки, які дають негативні установки один на одного, формують у дочки невпевненість у собі, своїх здібностях, занижену самооцінку (*«кому я буду потрібна, якщо вони створять собі нові сім'ї»*). Спроба знайти вихід з ситуації «непотрібності» формує бар'єр відчуженості від обох батьків у вигляді відмови від їх подарунків (*«нехай не підлабузнюються»*). При цьому у дівчини не сформований образ основного «винуватця»: ця роль змінюється в залежності від підвищення кожною стороною рівня конфліктності.

Рисунок родини дівчинкою (дивись додаток Б) продемонстрував внутрішні переживання та емоційний стан дочки. В основному підбиралися ахроматичні кольори.

Так, про високий рівень тривожності, внутрішньої напруги свідчить сильна штриховка, постійне витирання, натискання на олівець. У процесі малювання підекспертна використовувала гумку, як би «затираючи» свої негативні думки про близьких для неї людей.

Зображені фігури схематичні (не промальовано обличчя, вираз, емоція), з малою кількістю деталей, невеликі за розміром (можливе свідчення невпевненості у майбутньому).

Можна зафіксувати наявність конфліктності (зображено предмети як бар'єри між членами родини, ізоляція фігур, дещо збільшено окремих членів родини - батька). Збільшення фігури батька – свідчення посилення негативного відношення до нього у момент малювання як винуватця розлучення (за словами матері). Батько зображений першим. Себе дівчина розмістила останньою (але у червоній сукні) як свідчення непотрібності батькам у новій ситуації, емоційної ізоляції. Колір сукні – заклик до оточення «зверніть на мене увагу! Мені погано, сумно, самотньо».

На малюнку відсутні інші зображення (зокрема, тітка та бабуся) хоча батько стверджував, що вони приділяють значну увагу дочці. Тобто, дівчина не вважає їх здатними компенсувати необхідну для неї підтримку.

Так як діагностика відбувалася на фоні загострення конфлікту, також можна зафіксувати прояв ворожості (закреслені, деформовані фігури, довгі виділені зображення пальців, зображення членів родини на різних відстані).

Використаний нами для діагностики 16-факторний питальник Кетела для підлітків дав можливість виміряти стійкі особистісні риси, які відображають психологічний стан підекспертної, засоби її реагування на стресову ситуації. Особливу увагу ми звертали на наступні шкали (кількість балів за ними відповідала нормативним балам та була переведена у стени):

- Інтелектуальний блок: В – загальний рівень розвитку інтелекту, (8 стенів);
- Емоційно-вольовий, регуляторні: С – емоційна стійкість (5 стенів); О – тривожність, почуття провини (9 стенів); Q3 – самодисципліна, самоконтроль (8 стенів); Q4 – внутрішня напруга (9 стенів); I – емоційна чутливість (9 стенів);
- Комунікативний: А – комунікабельність (7 стенів); Н – сміливість (6 стенів); Е – домінантність (9 стенів).

На основі отриманих балів створено особистісний профіль підекспертної (дивись рис. 2.4.)

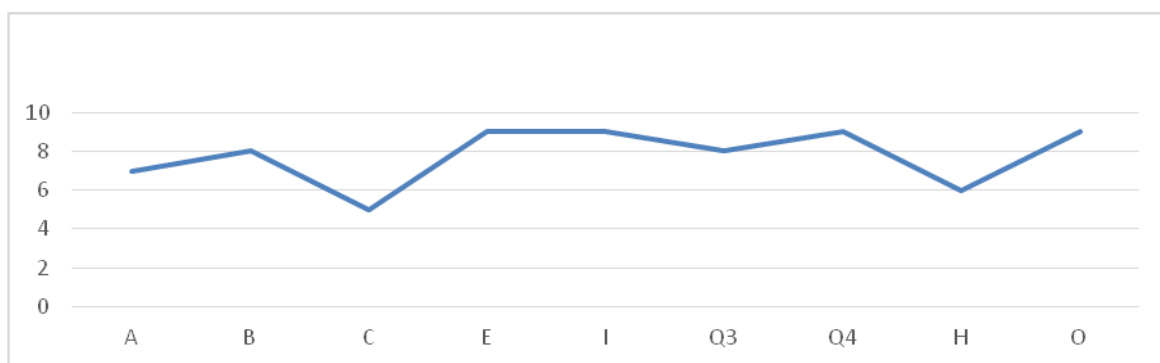

Рис.2.4.Індивідуальний профіль підекспертної (за методикою 16-факторний питальник Р.Кеттела)

Аналізуючи профіль можна зазначити наступне: підекспертна дівчина має досить високий рівень розумового розвитку, що підтверджується також її успіхами у навчанні та інформацією вчителів. Один з факторів впливу на такий результат є високий рівень вираженості самодисципліни та самоконтролю. Дівчина проявляє наполегливість у досягненні цілей, має стійкі інтереси, здатна працювати у групі, проявляти високий рівень домінантності (самостійності у рішеннях, незалежності, наполегливості).

Середній рівень вираженості сміливості пояснюється збалансованістю між сором'язливістю та розкутістю, здатністю придатного ступеню

відкритості та комунікабельності. Високий рівень комунікабельності дівчини підтверджується у ході спостереження, бесіди. Вона доброзичлива, приємна у спілкуванні, контактна.

Але тривогу можуть викликати характеристики емоційної сфери (високий рівень вираженості тривожності, внутрішньої напруги, емоційної чутливості). Підекспертна демонструє внутрішню невпевненість, тривожність, схильність до пригніченого настрою. Проявляється у неї неспокій, нездатність відволіктися, розслабитися. Дівчина емоційно вразлива до подій навколо себе, прагне допомоги від оточення.

Саме показники емоційних рис у профілі підекспертної свідчать не тільки про характери досліджуваної, а й про можливі ризики поведінкових реакцій. Психолог може використати цю інформацію у ході організації допомоги родинам у ситуації кризи, перед та після розлучення. Батьки, які будуть мати уявлення про наслідки залученості дитини у конфлікт між ними, можуть запобігти помилок у поведінці, передбачити формування психологічного індукування, труднощів, які його супроводжують та впливають на подальший розвиток дитини.

Загальні експертні висновки.

Підсумовуючи проведену експертну роботу, зазначимо. Розлучення батьків, яка має загострену конфліктну взаємодію з втягуванням у процес власної дитини, має негативний вплив на всіх учасників конфлікту, а в першу чергу, на благополуччя дитини. У дівчини проявляється тривожність, внутрішня напруга, пригнічений настрій, які у випадку тривалого переживання можуть навіть породжувати суїцидальні думки. Також результати діагностичного обстеження продемонстрували значні порушення стосунків з батьками (втрату довіри), прояви протесту (відмова від відвертого спілкування), звинувачень (у нездатності вирішити проблему), розгубленості у ситуації невизначеності майбутнього. Також у підекспертної руйнується

почуття безпеки, яке для підлітків є важливим фактором «згладжування» кризовості, психічного благополуччя. Втягування дочки у конфлікт може загострювати у неї почуття провини, яке також знижує довіру до батьків, а у майбутньому до всіх оточуючих.

Розлучення (особливо за рішенням суду з причин небажання матері на розлучення) - психотравмуючий фактор, він, передусім, може викликати зміну психологічного відношення до батьків (про що вони навіть не здогадуються). Втягування дочки у конфлікт (у прямий та непрямий спосіб) перетворило її у епіцентр подій та важіль тиску на партнера (матері на батька). Спостерігається процес психологічного індукування (батьківського відчуження) - свідомого формування у дитини негативного відношення до іншої сторони, ворожості до неї та відмові спілкуватися з людьми, пов'язаними з батьком.

Ситуація у родині поки не має значного впливу на психічний розвиток дівчини, але тривалий стрес від можливих змін у житті (зміна місця проживання, нові сім'ї у батька-матері, погіршення матеріального стану) може погіршити когнітивні, емоційні, поведінкові прояви.

Зрозуміло, що оцінка сімейної ситуації дитиною залежить від впливу з боку батьків та інших дорослих (зокрема, родичів). Батьки формують у дитини розуміння ситуації непереконливо (кожен зі своїми аргументами). Відкрита конфліктність між батьками на очах дитини підсилює травматичність ситуації для неї. Спроба кожного учасника конфлікту перекласти провину на протилежну сторону, їх поведінка надає дівчині негативні приклади майбутніх моделей поведінки. Утім, конфліктна взаємодія у родині не була б такою руйнівною, якби батьки знизили рівень емоційності у взаємних обвинуваченнях, поновили рівень взаємоповаги, спробували знайти рішення проблеми, у якому враховано емоційний стан дочки.

2.2.3. Експертне дослідження родини з внутрішньою (прихованою) формою неблагополуччя (РЗ).

Запит: визначення проблем дитяче-батьківських відносин у родині з внутрішнім (прихованим) неблагополуччям.

Підекспертні: батько 50 років, матір 45 років, син 13 років, дочка 16 років.

Методики обстеження: спостереження, бесіди, «Тест-опитувальник батьківського ставлення» (А. Варга, В. Столін); методика «Типовий сімейний стан» (Е. Ейдемільер, В. Юстицкис); опитувальник «Конструктивно-деструктивна сім'я» (КДС) (Е. Ейдемільер, В. Юстицкис). Методика Рене Жиля, методика «Дитячий особистісний питальник Кетгела» (8-16 років) HSPQ. Робочі матеріали представлено у Додатку В.

Запитання, на які повинна дати відповідь експертиза.

1. Яким чином сімейна ситуація, індивідуально-психологічні особливості батька та матері, особливості їх виховної поведінки впливають на емоційний стан, психічний розвиток та відчуття благополуччя сина?

2. Яким чином можуть вплинути умови виховання кожного із батьків на психологічний стан та розвиток сина?

3. Чи має залежність оцінка сімейної ситуації дитиною від впливу з боку батьків та інших дорослих?

Результати обстеження батьків.

Батько має власний бізнес (ремонтні послуги), який сам оцінює як успішний. Це дає можливості забезпечити родині пристойні матеріальні умови. Вони проживають у власному двоповерховому будинку з окремими кімнатами для кожного члена родини. Діти мають можливості відвідувати різноманітні гуртки та секції (син додатково займається вивченням

англійської мови, ходить у басейн, у секцію вільної боротьби, дочка професійно займається танцями, малюванням). У родині - 2 автівки.

Якщо аналізувати результати спостереження, бесід та додаткову інформацію вчителів, у батька переважає такий стиль виховання як «домінуюча гіперпротекція з надмірними вимогами». Він проявляється у його життєвих установках: *«усе, що я роблю - заради дітей»*, але *«у мене не вистачає часу приділити увагу дітям»*, *«спілкування з дітьми - стомлююча справа»*, *«діти повинні не тільки любити батьків, а й боятися їх»*.

Такі установки в першу чергу свідчать про авторитарність батька та небажання занурюватися до внутрішнього світу сина-підлітка, ігнорування особливостей зростання на цьому періоді. Утім, батько переконаний у необхідності втручатися у вирішення «зовнішніх» проблем - реагувати на скарги школи щодо порушення сином поведінки (це він робить фрагментарно, дуже емоційно, загрозливо, принизливо, але без фізичного покарання).

Показове у такій родині - неадекватний батьківський примус для реалізації власних директив сину. Зазвичай він примушує його до тих обов'язків, які хлопець здатен виконати самостійно (*«чого копирсаєшся - іди снідати»*, *«виключи комп'ютер - зроби математику»*). На нашу думку, син прагне досягти певної незалежності, скористатися свободою для реалізації власних актуальних завдань та бажань (наприклад, самоствердитися як «крутий хлопець» у своєму оточенні завдяки приниженню інших). У ці періоди він здатен здійснити непередумані вчинки (бійки), які потім стають приводом до підвищення авторитарності та надмірної емоційної реакції з боку батька.

Психологічний вплив батьківського примусу реалізується через повторні закиди (*«Скільки тобі можна повторювати»*, *«вже б і дерево зрозуміло»*), особливо коли авторитарний батько відчуває, що дитина

дорослішає, проявляє ознаки незалежності, навмисно послаблює над ним контроль, потім визначає його незрілі, помилкові вчинки та дорікає ними («*я ж тебе попереджав, що так буде*»).

У батька сформовано своє уявлення про суб'єктивні цілі підлітка («*Не люблю, коли син щось просить*», «*Виховання дітей - важка й невдячна праця. Їм віддаєш все, а взамін не отримуєш нічого*»). Саме тому, він надає готові стереотипи поведінки («*Я сам краще знаю, чого йому треба*». «*Усьому, що мій син уміє, він навчився тільки завдяки моїй постійній допомозі*»), порівнює його зі слухняними «ботанами», ігнорує його індивідуальність.

Утім, спостерігається максимальне задоволення батьком матеріальних потреб дітей, що гальмує формування зрілого стилю дорослої поведінки (підліток не прикладає жодного зусилля для досягнення цілей, додання труднощів). Індивідуально-поведінкові особливості батька - мінімальність виконання батьківських функцій (в основному для нього потреба створити максимально комфортне середовище для проживання). Це формує у підлітка винятковість, егоцентричність, демонстративність у поведінці.

Уявлення хлопця про легку доступність проектує свою вседозволеність на оточення, відношення до референтної групи. Основне для такого підлітка привертання уваги до себе (у будь-який спосіб), прихильності оточуючих, поблажливості.

Матір - домогосподарка, яка забезпечує догляд за помешканням, дітьми. Основне для жінки - своєчасне приготування їжі, прибирання. Підтримує зв'язки зі школою, швидко реагує на зауваження (терміново доповідає батькові), переживає щодо девіантної поведінки сина. Більше розуміння у неї з дочкою, яка не створює стільки проблем.

Поряд з цим діти реально обмежені увагою та турботою щодо їх психоемоційного стану. Можна припустити наявність у матері емоційного відкидання в першу чергу сина, який порушує комфортність життя. Це

певним чином підтверджується незначними показниками розуміння емоційного стану дитини і причин такого стану, невмінням впливати на емоційний стан дитини (дефіцитарність відповідної характеристики емоційної сторони взаємодії).

За результатами діагностики батьківського ставлення (методика Варги-Століна) отримано такі результати (дивись таблицю 2.4.)

Таблиця 2.4.

Результати діагностики РЗ (за методикою Варги-Століна)

Шкала	Результати діагностики (висновки)	
	Батько	Матір
Прийняття-відштовхування	11 балів (середній показник щодо прийняття дитини)	18 балів (середній показник прийняття дитини)
Кооперація	5 балів (середній показник зацікавленості у справах сина)	6 балів (зацікавленість до інтересів сина присутня)
Симбіоз	3 бали (можливість дистанції з сином)	2 бали (наявна психологічна дистанція з сином)
Контроль	6 балів (підвищений рівень контролю)	5 балів (високий рівень контролю)
Маленький невдаха	6 балів (сприймання сина як невдахи)	4 бали (сприймання, наближене до інфантилізації сина)

Отримані дані можуть свідчити про:

- ризик придушення самостійності, ініціативності сина, його гармонійного розвитку авторитарністю батька, його надмірним контролем за життям дитини. У той же час батько зазначає, що син в першу чергу набуває негативного досвіду від оточення, до нього «приліпляється» все погане», що син впертий, егоїстичний, лінивий;
- наявність «прохолодності», дефіциту батьківської уваги у сімейних стосунках, про що свідчить середній рівень прийняття сина (з тенденцією до низького рівня). Дитину потрібно тримати «у межах» - переконаний

батько, матір зазначає, що син часто засмучує її, не хоче розказувати про свої проблеми;

- удавану зацікавленість інтересами сина. Так, матір на питання «чим цікавиться син?» відповіла: «годинами сидить у соціальних мережах».

Уточнююче питання «що саме він там дивиться (читає)?» мало відповідь «все підряд». Батько зацікавлений в першу чергу матеріальним забезпеченням родини;

- емоційна дистанція з сином у обох батьків (знижена симбіозність), яка може впливати на психологічне благополуччя дитини підліткового віку, руйнувати у нього почуття безпеки, захищеності. Так, матір «завжди співчуває сину», але у той же час він її дратує безкінечними порушеннями поведінки;
- придушення надмірним контролем ініціативності у поведінці дитини, який буде орієнтуватися не на досягнення успіху, а на запобігання невдач. Переконання батьків *«тільки дисципліна та контроль дозволить вирішити всі проблеми у вихованні, за що син буде вдячним у майбутньому»*;
- надмірна критичність до невдач хлопця може провокувати пошук ним інших способів перемагати (зокрема, у бійках з більш слабкими).

У ході діагностики за даною методикою були виокремлені ознаки деструктивної взаємодії у благополучній родині: ігнорування батьками потреб та інтересів дитини, використання позиції домінування, прояв надмірного контролю, вимогливості, емоційна холодність тощо. Саме тому, наступним етапом стало дослідження конструктивності-деструктивності сім'ї.

Зовнішня пристойна характеристика підекспертної сім'ї спонукала нас до визначення рівня її конструктивності-деструктивності (за допомогою опитувальника «Конструктивно-деструктивна сім'я» (КДС) (Е.Ейдемільер, В.

Юстицкис) [22]. Опитувальник дає можливість визначитися щодо члена сім'ї (сина), який завдає турбот найбільше.

За результатами отримано:

- 4 бали, 3 бали у матері за шкалою «Вплив», що свідчить про віру батьків щодо зміни ситуації з сином (сподіваються, що син стане кращим, зміниться у результаті знайденого підходу у вихованні);
- по 3 бали у батька-матері за шкалою «Фрустрація», які не вважають себе винними у проблемах з сином, засудженими оточенням з недоліки виховання;
- 5 балів у батька, 5 балів у матері по шкалі «Інформація», це підтверджує попередні дані щодо складності «достукатися» до внутрішнього світу дитини;
- 1 бал у батька, 0 балів у матері по шкалі «Відчуженість» свідчать про небажання позбутися проблемного сина, залучати когось до вирішення їх внутрішньої сімейної проблеми.

Разом батько набрав 13 балів, матір 11. Це проміжне свідчення змішаних (нестабільних) сімейних відношень. Тобто, у сім'ї присутні як позитивні, конструктивні елементи стосунків (наприклад, лояльність чи зацікавленість у вирішенні проблеми), так і деструктивні (невизначеність вимог, відмінність вимог батька-матері, емоційної нестабільності). Можливе поєднання підходів до виховання.

Так, батько вважає, що краще розуміє сина, хоча у нього виникали думки щодо ворожого ставлення дитини до нього. Матір на попередніх етапах дослідження доводила, що має емоційну дистанцію з сином, весь час очікує від нього неприємностей (*«не знаю, що він викине»*). Подібне «змішування» сімейних стосунків може підвищувати напругу у родині, нестабільність стосунків, низьку результативність виховного впливу. А останнє, у свою чергу, гальмує психічний розвиток дитини.

Незважаючи на відсутність явної деструктивності у родині (як і конструктивності), можливо припустити неусвідомлювану проекцію на свого сина почуття страхів, занепокоєнь, злості, безпорадності. Слід зазначити, що підекспертна родина не має тісного зв'язку з родичами старшого покоління (бабусі та дідусі або померли, або проживають далеко). Відсутність прабатьків у процесі виховання (з їх життєвим досвідом та специфікою теплих відношень до онуків) могла б сформувати більш толерантні стосунки, знизити авторитаризм батька, підвищити довіру між членами родини.

Результати обстеження дитини.

Підлітковий вік містить багато ризиків, які визначено у підекспертного. Він занадто імпульсивний: спочатку робить (провокує бійку), потім думає з запізнілим усвідомленням негативних наслідків зробленого, хоча не визнає власної неправоти (*«він давно напивався, тому й отримав»*, *«буде знати, що говорити про мене»*). Аналіз факторів, які сприяли проявам такої поведінки, дозволяють припустити, що у основі лежить викривлення звичного мікросередовища хлопця, тобто порушення життєдіяльності середовища сім'ї, дитячо-батьківських стосунків. Саме сімейний клімат (в силу різноманітності, глибини впливу на формування особистості дитини) займає особливе місце у її психічній дезадаптації.

Досить складним був процес взаємодії з підекспертним. У нашому спілкуванні був небагатослівний, незацікавлений, нещирий.

Хлопець (як представник підліткової вікової групи) багато вільного часу проводить у соціальних мережах, але відмовляється розказувати, які саме матеріали його приваблюють, хто входить у його френдзону. Навчання у школі для хлопця - рутина справа (*«не буду вчитися - будуть проблеми дома»*), з улюблених предметів - фізична культура. Вчителів характеризують

його як розумного, кмітливого, але занадто демонстративного, егоцентричного. Болісно ставиться до зауважень, реагує на них агресивно.

Проведення діагностики за допомогою методики Рене Жиля продемонструвало результат, який допоміг пояснити причини агресивної поведінки (дивись таблицю 2.5.).

Таблиця 2.5.

Результати діагностики за методикою Рене Жиля.

Шкала	К-сть пригадувань (балів)	Трактування
Відношення до матері	10	Середній рівень прив'язаності
Відношення до батька	7	Дистанціювання
Відношення до батьків як сім'ї	5	Середній рівень сприймання як подружньої пари
Відношення до сестри	5	Негативне
Відношення до баби з дідом	3	Не проявляється у зв'язку з недостатністю спілкування, взаємодії
Відношення до друзів	9	Негативне
Відношення до вчителя	3	Негативне
Допитливість	6	Досить висока
Лідерство	4	Виражене
Комунікабельність	2	Недостатня
Закритість	10	Досить виражена
Соціальна адекватність поведінки	6	Середній рівень

Зрозуміло, що достатня ступінь задоволеності внутрішньо сімейними та міжособистісними стосунками у дитини впливає (знижує ризики) агресивної поведінки.

Демонстративна форма агресії підекспертного взаємопов'язана з негативним відношенням до батьків (зокрема, батька). Згідно даних психологічних досліджень таких дітей виділяє потреба у додатковій увазі, визнанні з боку батьків, але за відсутності інших способів привертання уваги (наприклад, видатними успіхами у навчанні, спорті тощо), сином обирається агресія до інших. Нанесення шкоди іншим, більш слабким, бажання «випустити» негативні емоції, виступає як самоціль. При цьому вони отримують негативну увагу від батьків (покарання за порушення поведінки), що сприяє формуванню негативного відношення до батьків.

Можливою причиною підвищеної агресії також можуть стати ревності до іншої дитини – сестри – у родині (по відношенню до якої батьки проявляють більше прихильності).

Негативне відношення до освітнього закладу пояснюється тим, що школа є постійним джерелом скарг на хлопця. Однокласники, до яких також вказано негативне відношення (вони запобігають стосунків з підекспертним), провокують негативне ставлення до вчителів – медіаторів у вирішенні конфліктів та «скаржників» батькам щодо порушень поведінки. Відповідно, негативна реакція батьків може сформувати негативне ставлення до себе і як слідство – підвищення рівня агресивності.

За іншими показниками слід визначити допитливість хлопця, його прагнення до лідерства при недостатній вираженості комунікативних здібностей та вираженій закритості, відстороненості від оточуючих.

Допитливість хлопця розвивається у процесі навчання – у нього досить високий показник (7 стенов) за шкалою В 16-факторного питальника Р.Кеттела (інтелектуальний блок). Незважаючи на заявлену ним при бесіді

прихильність переважно до фізичної культури, підекспертний (по інформації вчителів) має зацікавленість до математики, історії, шукає додаткову інформацію щодо подій минулого (особливо стародавнього Риму).

У емоційно-вольовому блоці хлопець продемонстрував середні показники за шкалами С (4 стени) та О (5 стени), тобто наявність проявів емоційної нестійкості, тривожності. Дещо підвищений рівень емоційної чутливості, практичності (шкала І, 6 стени), це проявляється у проявах жорсткості, самовпевненості та схильності до ризику (шкала Н, 6 стени).

У комунікативному блоці виражено середній показник за шкалою А (4 стени), це підтверджується даними попередньої діагностики: хлопець не прагне до спілкування, перебування у групі, пристосування до її правил, хоча і проявляє потяг до домінування (шкала Е, середній показник, 5 стени).

Слід зазначити, що профіль підекспертного не мав чітко визначених «пікових» значень з причин небажання хлопця до тривалого спілкування з експертом.

Загальні експертні висновки.

Прийняття дитини сприяє психологічному її благополуччю. Опрацьовуючи зібрану інформацію можна зробити висновки: негативний фактор виховання авторитарним батька (ігнорування проблем дорослішання сина, недостатність справжньої уваги до повсякденних проблем) призводить до фрустрації у процесі особистісного самовизначення (може знижуватися самооцінка), нездатності сина до розвитку власної особистості; бажання самоствердитися, реалізуватися перед іншими (реферетною групою). Для такої «реалізації» використовується неконструктивні засоби - агресія, фізичне насилля над іншими. Вплив матері, яка залежить від волі батька, підкріплює відчуття неможливості розраховувати на емоційну підтримку, захищеність. Також приклад материнської пасивності може сформувати у

сина модель підпорядкування та нездатності захищати свої інтереси у конструктивний спосіб.

Психічний розвиток підекспертного також потерпає від визначеного ставлення батьків. Вимогливий та авторитарний батько може викликати у сина тривожність, невпевненість у собі, потребу довести свою значущість у будь-який спосіб. Пасивність матері гальмує процес самостійності підлітка, здатність приймати правильні рішення, а небажання залучатися у внутрішній світ проблем сина, породжує у нього почуття непотрібності.

Індивідуальні особливості батьків, стилі виховання впливають на оцінку сімейної ситуації підлітка. Він зростає у середовищі досить жорстких правил, відсутності емоційної підтримки та взаємопорозуміння, тому дистанціюється від батьків, сестри, рідних. Таке відгородженість супроводжується зниженою комунікабельністю, ризиками конфліктів у міжособистісній взаємодії, при цьому підекспертний може одночасно як прагнути до домінування, так і відчувати внутрішні протиріччя.

Висновки до розділу 2.

Проведення експертного оцінювання дитячо-батьківських стосунків відповідало всім вимогам: дотримання мети та задач експертизи (оцінку психічного, психологічного розвитку дитини, особливостей особистості, її поведінки, соціальних ризиків); відповідної кваліфікації експерта; організації чіткої процедури дослідження (визначення завдання експертизи, аналіз, порівняння, узагальнення висновків); відповідності нормативним документам та освітнім стандартам.

До підекспертних сімей віднесено 3 родини: 2 родини з відкритою формою неблагополуччя (асоціальна родина **P1**), у якій зафіксовано повну зневагу до дитини з причин зловживання спиртними напоями (підекспертні:

батько 31 рік, матір 27 років, син 7 років); кризова родина (**P2**), яка знаходиться у стані розлучення (підекспертні батько 30 років, матір 33 років, дочка 11 років), які активно залучають дочку до конфліктної взаємодії; 1 родина (**P3**) з внутрішньою (прихованою) формою неблагополуччя (проблемна родина з недостатньою педагогічною спроможністю з підекспертним батьком 50 років, матір'ю 45 років, сином 13 років, дочкою 16 років). У цій родині спостерігається при зовнішньому благополуччі повне домінування авторитарного батька та підвищена агресивність сина, як спроба самоствердитися.

Використано такі методи: спостереження; бесіда, бібліографічний метод з аналізом документів, що відображали історію розвитку дитини, родини; анамнестичний метод, який передбачав збір інформації (опитування підекспертних) для поновлення минулих подій, їх впливу на поточну ситуацію. Також проводилися консультації з психологом, соціальним педагогом освітнього закладу для отримання додаткової інформації. Використано такі тестові методики: «Тест-опитувальник батьківського ставлення (А. Варга, В. Столін); Методика «Типовий сімейний стан» (Е. Ейдемільер, В. Юстицкис); Опитувальник «Конструктивно-деструктивна сім'я» (КДС) (Е. Ейдемільер, В. Юстицкис); Методика «Характер взаємодії подружжя в конфліктних ситуаціях» (Ю. Альошина, Л. Гозман).

Для оцінки сімейної ситуації дитиною використано:

1. Проективний тест «Малюнок родини».
2. Візуально-вербальна напівпроективна методика Рене Жиля (Le Test-Film).
3. Підлітковий варіант 16-факторного опитувальника Кеттела.

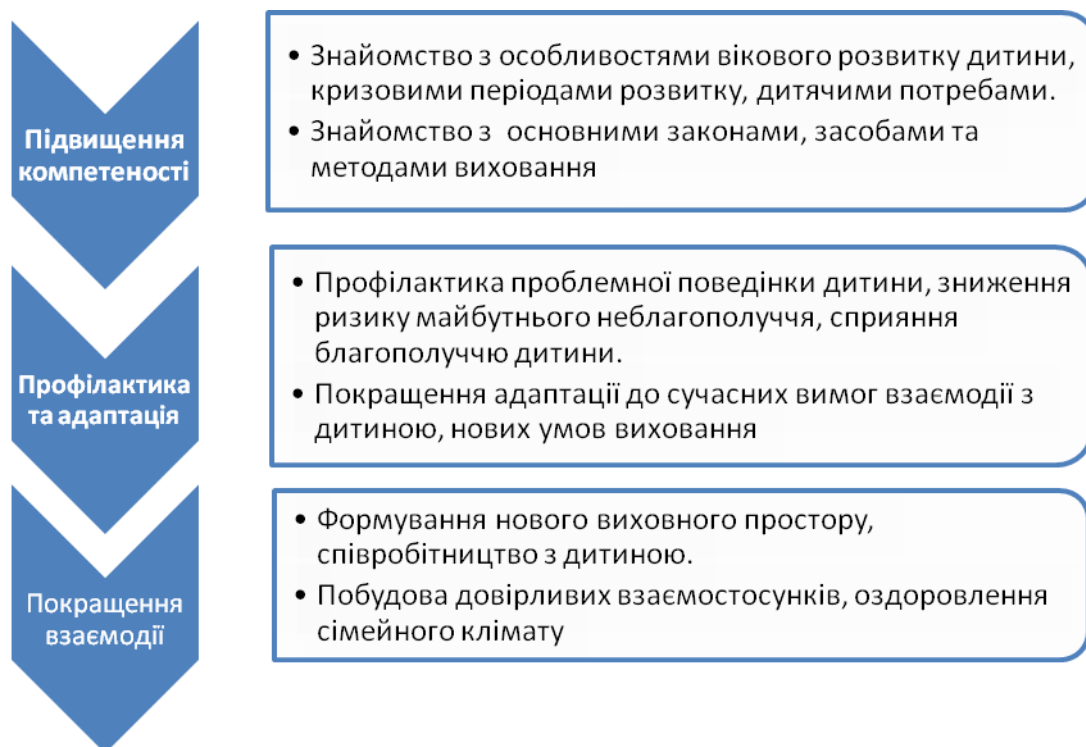
РОЗДІЛ 3. ПРОСВІТНИЦЬКА РОБОТА З БАТЬКАМИ ЯК ПЕРЕДУМОВА КОРЕКЦІЇ ДИТЯЧО-БАТЬКІВСЬКИХ СТОСУНКІВ

3.1. Теоретико-методологічне обґрунтування необхідності організації просвітницької роботи з батьками дітей, які неналежно виконують свої обов'язки.

Теоретичні підходи до обґрунтування необхідності проведення роботи з проблемними родинами було викладено у культурно-історичній теорії Л. Виготського, який підкреслював роль найближчого оточення у формуванні дитини; у системному підході, що розглядав сім'ю як цілісну систему; у діяльнісному підході з акцентом на активній участі всіх членів родини у процесі змін.

Значний матеріал наукових досліджень проблеми, отриманих результатів поглиблено та представлено у сучасних дослідженнях О. Булгакової, О. Азаркіної, А. Душки, М. Маслак та інших [7; 14; 20; 21].

Необхідність проведення просвітницької, психолого-педагогічної роботи з батьками, які неналежно виконують свої батьківські обов'язки, підтверджується такими чинниками (дивись рис.3.1.):

сь

Рис. 3.1. Чинники необхідності психоедукації батьків

Утім, проведення просвітницької роботи з батьками сімей, які мають проблеми у стосункам з іншими членами родини (зокрема, дітьми) достатньо складна. Як правило, такі сім'ї не готові контактувати та співробітничати з фахівцями, психологами та соціальними працівниками. Відповідно, основним для соціально-психологічних працівників є встановлення контакту, налагодження комунікація (у тому числі, між членами сім'ї). Це може статися при умові дотримання принципів конфіденційності, добровільності, безпеки, толерантності, системності. Але основним стає принцип центрального положення дитини у родині. Показником результативності роботи фахівців може стати гармонізація дитячо-батьківський стосунків, зміна статусу родини, нормалізація міжособистісної взаємодії, покращення морально-психологічного клімату та корекція недоліків виховання.

Зрозуміло, що для подібної діяльності потрібна відповідна підготовка фахівця, а саме:

- знання нормативно-правової бази, завдяки чому не будуть порушуватися права дитини;

- вміння розпізнати не тільки основні проблеми сім'ї, а й приховані негативні фактори, які можуть проявитися пізніше;
- запобігання негативного ставлення до членів неблагополучної родини, прагнення наклеювання «ярликів»;
- використання перевірених методів та прийомів для корекції внутрішньосімейних стосунків.

Утім, просвітницька робота з подібного роду сім'ями може мати значну кількість «підводних каменів». Так, батьки здатні демонструвати спротив, відсутність мотивації чи бажання, щоб психолог працював тільки з «проблемним» членом родини (наприклад, з підлітком).

Батьки можуть неправильно оцінювати свої стилі виховання, установки, стереотипи поведінки, опиратися процесу прийняття нових стратегій поведінки. Також має місце дефіцит часу для зустрічей, недовіра до психолога, скептицизм до таких видів «занять», небажання прийняти на себе відповідальність.

Очікування швидких змін у сімейній ситуації може розчарувати батьків, а непогодженість між членами родини гальмує процес вирішення проблем, стимулює перекладання провини один на одного, пошук «цапа відбуйла».

Саме тому, потрібна цілеспрямована діяльність практичного психолога, соціального педагога, інших фахівців з метою, в першу чергу, просвітництва батьків.

3.2. План просвітницької роботи з елементами консультування

Одним з найбільш дієвих способів допомоги сім'ям з ознаками неблагополуччя у дитячо-батьківських стосунках може стати консультування.

Психологічне консультування – професійна допомога, яку надають фахівці (психологи) тим верствам населення, що мають особистісні, емоційні, соціально-психологічні проблеми, хочуть їх вирішити, покращити якість свого життя та життя оточуючих.

Консультування допомагає:

- усвідомити у процесі спілкування з психологом наявність проблем у дитячо-батьківських стосунках та можливості їх здолати;
- справитися з кризовими ситуаціями;
- поновити психологічний клімат у родині, покращити (відкорегувати) стосунки з дитиною.

Консультування – ефективний метод роботи з неблагополучними сім'ями, воно допомагає як підвищити компетенцію батьків, оптимізувати батьківську позицію, так і стимулювати внутрішні ресурси родини, виявити важкі ситуації, стимулювати до їх вирішення, поновити позитивні сімейні ролі (батька, члена суспільства, наставника для дитини).

Консультування може бути як індивідуальним, так і груповим, а практичні форми консультування удосконалюються у тренінгах, організації відпочинку, залучення фахівців інших галузей (наприклад, юридичної).

Ефект від консультування підсилюється, якщо батьки усвідомлено вирішили звернутися за допомогою, змінити неефективні моделі поведінки та досягнути змін.

Консультант-психолог не надає їм готових рішень, допомагає зробити це у ході актуалізації внутрішніх ресурсів.

Для практичного психолога, який працює з сім'ями, що мають проблеми у дитячо-батьківських стосунках, можна розробити план роботи з такими родинами (дивись таблицю 2.6.).

Таблиця 2.6.

Орієнтовний план просвітницької роботи психолога з проблемними сім'ями.

Етап роботи	Зміст етапу	Термін виконання	Відмітка про виконання
Організаційний	Визначення проблемних сімей, створення картотеки, планування роботи, розподілення обов'язків між психологом, соціальним педагогом, адміністрацією.		
Діагностичний	Діагностика сімейного неблагополуччя, спостереження, відвідування сімей, бесіда з вчителями, складання соціальної картки сім'ї.		
Психоедукаційно-профілактичний (з батьками)	Розробка презентаційних матеріалів, пам'яток, організація умов для зустрічі з батьками, мотивування, проведення консультацій, групових зустрічей з фахівцями, тематичних зборів.		
Профілактичний (з дітьми)	Індивідуальна робота щодо навичок безпечної поведінки, покращення навичок взаємодії, профілактичні заходи, корекційна робота з групою ризику		
Координаційний	Організація сумісної діяльності з центрами соціальної роботи (ЦСС) та служби у справах дітей (ССД), поліцією, надання соціально-психологічної допомоги сім'ї.		
Контрольний	Моніторинг виконання плану, повторна діагностика, оцінка результатів, корекція помилок		

У всіх досліджуваних родинах нами було зафіксовано ознаки порушень у виконанні батьківських обов'язків, що потребує відповідної корекційно-едукаційної роботи практичного психолога.

Зокрема, для вирішення означеної проблеми у родині **Р1** можна запропонувати сімейну терапію (сімейну поведінкову терапію у вигляді групових сесій), яка змінить динаміку сімейних стосунків, зміцнить комунікацію та підтримає обов'язкову реабілітацію, спрямовану на здоровий образ життя. Також ефективним буде залучення батьків до освітніх програм, які дозволять батькам краще зрозуміти психологію відношень «батьки-діти», наслідки впливу ситуації у родині на майбутнє дитини. Доповнити

корегуючий вплив можна індивідуальним консультуванням, що сприятиме встановленню гармонії у стосунках з дитиною.

Діагностична робота з родиною **P2**, фахова наукова література (О.Шестопалова) [48], дає можливість погодитися: «перед психологом - практиком, що працює з кризовими родинами, постає нагальне завдання допомогти вибудувати оптимальні стосунки між батьками, що розлучаються в інтересах виховання дитини». Можна спланувати діяльність психолога за таким структурним алгоритмом:

- надання індивідуальних консультацій та терапії розлученим для допомоги та переживання емоційного розлучення;
- використання послуг медіатора для врегулювання підходів до виховання дитини;
- спілкування психолога з дитиною з метою обговорення змін у родині, підкреслюванні незмінної батьківської любові;
- відновлення нормальних відносин батьків як вихователів, подолання регресу батьків після розлучення;
- досягнення гармонійної послідовності у спілкуванні батьків та дітей, встановлення нових норм спілкування;
- досягнення примирення з обома батьками, родичами, уникання подальших конфліктів;
- врахування реальності окремого проживання для досягнення виховного впливу на сумісну дитину;
- відновлення оптимальних кордонів між батьками та дітьми, робота з виховною неосвіченістю батьків.

Для ситуації, що склалася у родині **P3** в першу чергу потрібна психоедукація щодо похибок такого стилю взаємодії з хлопцем. Можливе навчання основам самоаналізу, рекомендації щодо перегляду фільмів-прикладів про наслідки авторитарності, зверненню до психолога.

Отримані у ході експертизи результати дозволяють у подальшому підібрати правильну спрямованість корекції дитяче-батьківських стосунків при розробці програми соціально-психологічного супроводу дітей.

Взагалі вся психоедукаційна робота з проблемними сім'ями вимагає від психолога:

- Налаштування на тривалий період роботи для гармонізації дитяче-батьківських стосунків.
- Чіткого визначення всього алгоритму діяльності, засобів впливу на родину з опорою на думку членів сімей, їх погодження на участь у роботі.
- Неприпустимість надання готових «рецептів», критики, повчань, менторства, практика спрямованості на актуалізацію внутрішніх резервів всіх членів родини.
- Коректного виокремлення помилок, сумісний пошук шляхів їх вирішення.
- Заохочення незначних успіхів у процесі роботи, прагнення підсилити їх.

Саме врахування специфіки усієї роботи з родинами (з ознаками неблагополуччя, нездатністю якісно виконувати свої батьківські обов'язки) надасть можливість практичному психологу разом з іншими фахівцями вирішити наявні проблеми.

Висновки до розділу 3

Необхідність проведення просвітницької, психолого-педагогічної роботи з батьками, які неналежно виконують свої батьківські обов'язки, підтверджується такими чинниками: знайомство з особливостями вікового

розвитку дитини, кризовими періодами розвитку, дитячими потребами; знайомство з основними законами, засобами та методами виховання; профілактика проблемної поведінки дитини, зниження ризику майбутнього неблагополуччя, сприяння благополуччю дитини; покращення адаптації до сучасних вимог взаємодії з дитиною, нових умов виховання; формування нового виховного простору, співробітництво з дитиною; побудова довірливих взаємостосунків, оздоровлення сімейного клімату.

Для подібної діяльності потрібна відповідна підготовка фахівця.

Просвітницька робота з подібного роду сім'ями може мати значну кількість перешкод, як з боку батьків, так і з боку дітей (особливо, підлітків). Для практичного психолога, який працює з сім'ями, що мають проблеми у дитячо-батьківських стосунках, можна розробити план роботи з такими родинами з елементами консультування.

Одним з найбільш дієвих способів допомоги сім'ям з ознаками неблагополуччя у дитячо-батьківських стосунках може стати консультування, як професійна допомога, що надають фахівці (психологи) тим верствам населення, які мають особистісні, емоційні, соціально-психологічні проблеми, хочуть їх вирішити, покращити якість свого життя та життя оточуючих.

ВИСНОВКИ

Тема кваліфікаційної роботи присвячена дослідженню особливостей проведення психологічної експертизи фахівцями психологічної служби в розрізі вирішення проблем дитячо-батьківських стосунків. В першому розділі нашої роботи представлено характеристику психологічної експертизи як виду діяльності і процесу обстеження (психологічна експертиза – це комплексне психологічне дослідження різноманітних соціально-психологічних феноменів, що здійснюється фахівцями-психологами у певній галузі із представленням відповідного заключення (експертної оцінки), визначено його структуру, етапи і методи.

Обґрунтовано необхідність її проведення в неблагополучних родинах із деструктивним типом відносин між дітьми і батьками. Підкреслено роль комплексної психологічної, експертної оцінки при вирішенні питань гармонізації відносин у родині і формування благополучної особистості.

Визначено особливості проведення психологічної експертизи дитячо-батьківських стосунків в неблагополучних родинах. Психологічна експертиза дитячо-батьківських стосунків передбачає: оцінку індивідуально-психологічних особливостей батьків та дитини: визначення рис характеру, емоційних станів та поведінкових особливостей кожного суб'єкта відносин; аналіз рівня психічного розвитку, емоційного стану та потреб дитини; дослідження стилю виховання, методів дисциплінування та емоційної підтримки, які застосовують батьки; дослідження якості взаємодії та емоційних зв'язків, оцінка рівня прихильності дитини до кожного з батьків; виявлення конфліктів, напруженості у стосунках тощо.

Особливості проведення експертизи (дитячо-батьківських стосунків) соціально-психологічними службами в Україні наступні:

- суб'єктами експертизи є центри соціальної роботи, служби (ЦСС) та служби у справах дітей (ССД);

- соціально-психологічна експертиза проводиться за поданням зацікавлених сторін (у нашому випадку - за зверненням освітніх закладів ЗДО та школи). Зацікавлена сторона представила всі документи про підекспертних осіб;
- порядок проведення регулюється законодавством України;
- для проведення призначаються компетентні, незаангажовані досвідчені експерти, використовуються валідні, науково визнані методики.

На емпіричному рівні виявлено особливості організації, технології та діагностичний інструментарій проведення психологічної експертизи при дослідженні проблем дитячо-батьківських відносин в неблагополучних родин.

До підекспертних сімей віднесено 3 родини.

1 родина з відкритою формою неблагополуччя (асоціальна родина **P1**), у ній зафіксовано повну зневагу до дитини з причин зловживання спиртними напоями (підекспертні: батько 31 рік, матір 27 років, син 7 років). 1 кризова родина (**P2**), яка знаходиться у стані розлучення (підекспертні батько 30 років, матір 33 років, дочка 11 років). Батьки активно залучають дочку до конфліктної взаємодії тим самим негативно впливаючи на її емоційне благополуччя. 1 родина (**P3**) з внутрішньою (прихованою) формою неблагополуччя (проблемна родина з недостатньою педагогічною спроможністю з підекспертним батьком 50 років, матір'ю 45 років, сином 13 років, дочкою 16 років). У цій родині при зовнішньому благополуччі спостерігається повне домінування авторитарного батька та підвищена агресивність сина, як спроба самоствердитися.

Використано такі методи: спостереження; бесіда, бібліографічний метод з аналізом документів, що відображали історію розвитку дитини, родини; анамнестичний метод, який передбачав збір інформації (опитування підекспертних) для поновлення минулих подій, їх впливу на поточну ситуацію. Також проводилися консультації з психологом, соціальним

педагогом освітнього закладу для отримання додаткової інформації. Використано такі тестові методики: «Тест-опитувальник батьківського ставлення (А. Варга, В. Столін); Методика «Типовий сімейний стан» (Е. Ейдемільер, В. Юстицкис); Опитувальник «Конструктивно-деструктивна сім'я» (КДС) (Е. Ейдемільер, В. Юстицкис); Методика «Характер взаємодії подружжя в конфліктних ситуаціях» (Ю. Альошина, Л. Гозман). Для оцінки сімейної ситуації дитиною використано: проективний тест «Малюнок родини»; візуально-вербальна напівпроективна методика Рене Жиля (Le Test-Film); підлітковий варіант 16-факторного опитувальника Кеттела.

Дані діагностичного обстеження опрацьовано статистичними та інтерпретаційними методами, підготовлено експертні висновки.

За результатами емпіричного дослідження визначено можливості організації просвітницької роботи з батьками дітей, які неналежно виконують свої обов'язки у вигляді просвітницької роботи з елементами консультування. Психологічне консультування – професійна допомога, яку надають фахівці (психологи) тим верствам населення, що мають особистісні, емоційні, соціально-психологічні проблеми, хочуть їх вирішити, покращити якість свого життя та життя оточуючих. Необхідність проведення просвітницької, психолого-педагогічної роботи з батьками, які неналежно виконують свої батьківські обов'язки, підтверджується такими чинниками: знайомство з особливостями вікового розвитку дитини, кризовими періодами розвитку, дитячими потребами; знайомство з основними законами, засобами та методами виховання; профілактика проблемної поведінки дитини, зниження ризику майбутнього неблагополуччя, сприяння благополуччю дитини; покращення адаптації до сучасних вимог взаємодії з дитиною, нових умов виховання; формування нового виховного простору, співробітництво з дитиною; побудова довірливих взаємостосунків, оздоровлення сімейного клімату.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Алексеева Ю.А., Артемчук О. Г., Шишова О. М. Психодіагностика дітей та підлітків (Для психодіагностичної практики студентів) Навчально-методичний посібник. Київ : НПУ імені М. П. Драгоманова, 2011. 108 с.
2. Андрейко А. В. Батьківство як психологічний феномен. Наукові записки Інституту психології імені Г. С. Костюка АПН України. Київ : Міленіум, 2006. Вип. 29. С. 57–63
3. Арефіна Н.М, Алексеев. О.О., Педько К.В. Методика експертного дослідження особливостей сприйняття дитиною сімейної ситуації, Київ, вид-во КНДІСЕ, 2016. 76 с.
4. Безлюдна В. Батьківське ставлення і його вплив на формування особистості дитини (погляди американських фахівців). *Психолого-педагогічні проблеми сільської школи*. 2008. № 25. С. 121–125.
5. Бенера В. Є. Психологічна служба в закладах освіти. Практикум / [навч. посіб. для вищих навчальних закладів]. Тернопіль : ВАТ «ТВПК «Збруч»», 2008. 560 с.
6. Боянжу М. Г. Психолого-педагогічна експертиза : метод. посіб. Херсон, 2003. 178 с.
7. Булгакова О. Ю., Азаркіна О. В. Теоретичні основи вивчення дитячо-батьківських стосунків у психологічних дослідженнях. *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського*. Серія: Психологія. 2020. Том 31 (70) № 3. С. 100 – 104.
8. Буняк Н. А. Поняття про психологічну експертизу. Теоретичні та методичні аспекти експертної діяльності. Експертиза психологічного і соціологічного інструментарію. Комплексні експертизи за участю психолога. Тернопіль, 2017. С. 122–130.
9. Войтович Т. Роль психолога у програмі відновного правосуддя для неповнолітніх, які вчинили кримінальне правопорушення. Особистість і суспільство: психосоціальні виміри ковітальної взаємодії : матеріали III Всеукраїнської науково-практичної конференції, (м. Тернопіль,

Західноукраїнський національний університет, 30 квітня 2025 р.). Тернопіль : ЗУНУ, 2025. 421 с. С. 20 – 24.

10. Галян І. М. Психодіагностика : навч. посіб. Київ : Академвидав, 2009. 463 с.

11. Галян О. І. Психолого-педагогічна експертиза. Методичні рекомендації для самостійної роботи студентів.URL: https://www.dkpp.com.ua/wp-content/uploads/2023/02/psykholoho-pedahohichna-ekspertyza.st_.pdf (дата звернення 1.12.2024)

12. Галян О., Галян І. Психологічні основи організації експертизи навчальної діяльності учня. Дрогобич: Ред.-вид. відділ ДДПУ, 2008. 122 с

13. Горещька О. В. Психологія сім'ї : навч. посіб. Бердянськ : Видавець Ткачук О.В., 2015. 216 с.

14. Душка А. Л. Дитячо-батьківські відносини як фактор успішного розвитку дитини. *Науковий вісник Південноукраїнського нац. пед. ун-ту імені К. Д. Ушинського*. 2011. № 11–12. С. 262–271.

15. Євдокімова О. О. *Психологічна служба у вищих закладах освіти* : навч. – метод. посіб. Харків : ХНУВС 2012. 151 с.

16. Капська А. Й., Пеша І. В. Соціальний супровід різних категорій сімей та дітей: навч. посіб. Київ: Центр учбової літератури, 2012. 232 с.

17. Кокун О.М., Пішко І.О., Лозінська Н.С., Копаниця О.В., Герасименко М.В., Ткаченко В.В. Збірник методик діагностики лідерських якостей курсантського, сержантського та офіцерського складу: Методичний посібник. Київ.: НДЦ ГП ЗСУ, 2012. 433 с.

18. Костицький М. В. Психологічна експертиза в системі психологічної практики. *Юридична психологія*. 2015. № 1. С. 14 – 31.

19. Луцький М. І. Застосування психодіагностичних методів судово-психологічної експертизи в адміністративному процесі. *Збірник наукових статей Прикарпатського національного університету*. 2013 № 1. С. 94 – 105.

20. Маслак М. В. Неблагополучні сім'ї як середовище розвитку соціальних проблем дітей. Соціально-економічні та гуманітарні аспекти розвитку суспільства : зб. тез XI Міжнарод. наук.-практ. конф. (м. Чернігів, 25-26 берез. 2021 р.). Чернігів : НУ «Чернігівська політехніка», 2021. С. 56 - 58.
21. Маслак М. В. Неблагополучні сім'ї як чинник негативної соціалізації у суспільстві неповнолітніх. *Збірник наукових праць «Проблеми сучасної психології»*. 2010. (8). С. 682 – 691.
22. Методика «Аналіз сімейних стосунків» Е. Ейдемілера, В. Юстицькіса URL: [URL:https://studfile.net/preview/8412655/](https://studfile.net/preview/8412655/) (дата звернення 1. 02. 25)
23. Міхеєва М. Л. Психолого-педагогічні чинники формування готовності майбутніх судових експертів до роботи з проблемою домашнього насильства : дис. канд. псих наук. за спеціальністю 19.00.07. Харківський національний педагогічний університет імені Г.С. Сковороди, Харків, 2024. 256 с.
24. Моцовкина Є. В. Соціальний супровід дітей з неблагополучних сімей в умовах сучасного суспільства. *Інноваційна наука*. 2016. Т. 3 (2). С. 32 - 41 с.
25. Мушкевич М. І. Діагностичний комплекс психологічного супроводу сімей, що мають проблемних дітей. *Psychological Counseling and Psychotherapy, Issue 15, 2021. С.24-31*
26. Назаревич В. Методологічні складові інструментарію психологічної експертизи в умовах навчального закладу. *Освіта регіону політологія психологія комунікації*. 2011. № 3. С. 39 – 44.
27. Нормативно - правова база діяльності психолога URL:<https://www.pdatu.edu.ua/images/vihovna-robota/perelik/vd-npbbp.pdf> (дата звернення 30. 03. 2025).
28. Обухівська А. Г. Психологічна служба : підручник. Київ : Ніка-Центр, 2016. 362 с.
29. Організація діяльності психологічної служби: навч-метод. посіб. / упоряд. О. А. Дудник. Умань : Візаві, 2023. 267 с.

30. Основи практичної психології : підруч. / Панок В., Титаренко Т., Чепелева Н. та ін. Київ : Либідь, 1999. 536 с.
31. Опитувальник дитяче-батьківських емоційних взаємовідносин Є.Захарової. URL: <https://uanp.org.ua/wp-content/uploads/2019/10/ODBEV.pdf>
32. Основи психологічної експертизи: навч. посіб. / уклад. О. М. Амплєєва. Одеса : Бондаренко М.О., 2024. 50 с.
33. Павлюк М. М. Соціально-психологічні чинники дитяче-батьківських стосунків в умовах карантину URL:<https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/721770/> (дата звернення 15.03. 2025).
34. Панок В. Г. Концепція національної соціально-психологічної служби. *Педагогіка і психологія*. 1994. № 2. С. 3-10.
35. Про затвердження Порядку виявлення сімей (осіб), які перебувають у складних життєвих обставинах, надання їм соціальних послуг та здійснення соціального супроводу таких сімей (осіб). URL:<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/896-2013> (дата звернення 3. 04. 2025).
36. Психологічна служба : підруч. / [В. Г. Панок, А. Г. Обухівська. Київ : Ніка-Центр, 2016. 362 с.
37. Психологу для роботи. Діагностичні методики : збірник / уклад.: М.В. Лемак, В.Ю. Петрище. [Вид. 2-ге, виправл.] Ужгород : Видавництво Олександри Гаркуші, 2012. 616 с.
38. Ребуха Л. З. Психологічна експертиза: технологія та процедура проведення. Тернопіль: ТНЕУ, 2009. 234 с.
39. Романова Н. Ф. Психологічні служби системи освіти в Україні: перспектива та особливості розвитку. *Соціальна робота в Україні : теорія і практика*. 2008. № 3. С. 94-102.
40. Судово-експертна діяльність: збереження наукового та кадрового потенціалу в умовах воєнного стану : IV Всеукраїнський форум судових

експертів (м. Львів, 7 червня 2024 р.). Одеса : Видавництво«Юридика», 2024. 428 с.

41. Удовенко Ж.В. Дотримання таємниці особистого життя людини під час проведення експертизи.

<https://mail.google.com/mail/u/0/?pli=1#inbox/QgrcJHsNqLFdwzLmXSPzkDJMGMMfgQPmsSV?projector=1&messagePartId=0.3> (дата звернення 16. 09. 25)

42. Федоренко Р. П. Психологія сім'ї : навч. посіб. [Вид. 2-ге, змін. та доповн]. Луцьк : Вежа-Друк, 2021. 480 с.

43. Федько В. В. Психологічна експертиза освітнього середовища. *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: Психологія*. 2024. Том 35 (74) № 4. С. 125 – 129.

44. Хавула Р. Психологічна експертиза в різних галузях психології. Дрогобич : ДДПУ імені Івана Франка, 2016. 118 с.

45. Чепань М. А. Психологічна експертиза освіти. Зб. наукових праць. Інституту психології ім. Г.С. Костюка НАПН України. Т. XII. Ч 5, 2011. С. 337–341.

46. Черезова І. О. Психологічна експертиза: навч. посіб. Бердянськ : БДПУ, 2018. 262 с.

47. Швалб Ю. М. Принципи та моделі психологічної експертизи. *Практична психологія та соціальна робота*, 2000. № 1. С. 22–28

48. Шестопалова О. П. Особливості використання структурного підходу при консультуванні батьків у ситуації після розлучення. *Науковий часопис НПУ імені МП Драгоманова. Серія 12: Психологічні науки*. 2012. №36. С. 395-400.

49. Яблонська Т. М. Дитячо-батьківські взаємини як чинник розвитку ідентичності дитини

URL:<http://www.apppsychology.org.ua/data/jrn/v9/i9/75.pdf> (дата звернення 5.03. 2025).

50. Яблонський А. І. Принципи психологічної експертизи освіти. *Вісник Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника. Серія : Психологія*. 2021. № 25. С. 27-30.

51. Adler Y.G. A Mischling attempts to fight for his rights. In A.Bammer (Ed.), *Displacement: Cultural identities in question* Bloomington, IN: Indiana University Press. 1994. pp. 205-215.
52. Assessment of parenting capacity. Literature review. Angela White. Centre for Parenting & Research. December 2005. 70 p.
53. Baumrind D. Ordinary physical punishment: Is it harmful? Comment on Gershoff / D.Baumrind, R.E.Larzelere, P.A. Cowan. *Psychological Bulletin*. 2002. Vol. 128. № 4. pp. 580 – 589.
54. Russell G., Radin N. Increased parental participation: The father's perspective. / Ed. by M. E. Lamb, A. Sagi. N.Y., 1993. 198 p.